

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета им. С. Торайғырова**

*1997 жылы құрылған
Основан в 1997 г.*

İ Ì Ó
ÕÀÁÀÐØ ÛÑÛ
ÂÃÑÒÍ ÈÊ Ì ÑÓ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

2011

Научный журнал Павлодарского государственного университета
им. С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 4533-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
31 декабря 2003 года

Арын Е.М., д.э.н., профессор (главный редактор)
Сарбалаев Ж.Т., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора);
Демесинова Г.Х., к.ф.н., доцент (отв. секретарь);

Редакционная коллегия:

Еспенбетов А.С., д.ф.н., профессор;
Жусип К.П., д.ф.н., профессор;
Кеңжебалина Г.Н., к.ф.н., доцент;
Дандай Ы.Ы., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Айтжанова Д.Н. (тех.редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

МАЗМҰНЫ

М.Қ. Ақошева, Қ.Х. Рахимжанов Сөйлеу әрекеті – семиотикалық үдеріс.....	6
М.Қ. Ақошева, Қ.Х. Рахимжанов Интерпретация және адресаттардың әлеуметтік рөлдері.....	10
М.Н. Баратова, Н.Қ. Жусупов Мәшһүр Жүсіптің фольклортанушы ғалым ретінде қалыптасуы мен өмір жолы	15
Ж.Қ. Боранбаева Біржан Салдың өзіндік көркемдік ерекшелігі	21
Г.К. Жұмағұлова Шетел тілін интербелсенді оқыту әдісі туралы.....	28
Н.Қ. Жусупов, М.Н. Баратова Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қолжазбаларын зерттеу мәселелері.....	35
А.Д. Канапьянова Көп мағыналы сөздердің мәні мен мағынасының контрастивтік- салғастырмалы талдауы.....	42
Г.А. Кривенко Модальдық көркем мәтінде авторлық «Мен» қалай пайда болады.....	47
Қ.Х. Рахимжанов, М.Қ. Ақошева Адамның сөйлеу белсенділігі: өзара әрекеттестік және таңдау	54
Ш.Б. Сейітова Шығыс Қазақстан аймағындағы кәсіпке қатысты ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты	59
Д.Қ. Тоқжігітова Қазақ поэзиясындағы табиғат лирикасы (XX ғ. 20-40 жж.)	64
Ж.Т. Сарбалаев, Е.Ж. Сарбалаев Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы Исабек ишан бейнесі	72
О.К. Андрющенко Орыс тіліндегі уәде терминнің идиоматикалық мазмұны.....	81
У.И. Глазко Орыс тіліндегі қатысымды/қатысымсыздықтың лингвоаксиологиялық аспектісі.....	86
О.Д. Бекжан Көне түркі жазуындағы белгісіз еріндік буынды екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы	91
Біздің авторлар	111
Авторлар үшін ереже	112

СОДЕРЖАНИЕ

<i>М.К. Акишева, К.Х. Рахимжанов</i> Речевая деятельность - семиотический процесс	6
<i>М.К. Акишева, К.Х. Рахимжанов</i> Интерпретация и социальные роли адресатов	10
<i>М.Н. Баратова, Н.К. Жусупов</i> Жизненный путь и формирование как фольклориста Машхура Жусипа.....	15
<i>Ж.К. Боранбаева</i> Художественная особенность произведения Быржана сала.....	21
<i>Г.К. Жумагулова</i> Об интерактивном методе обучения иностранному языку	28
<i>Н.К. Жусупов, М.Н. Баратова</i> Проблемы исследования рукописей Машхура - Жусипа Копеева	35
<i>А.Д. Канапьянова</i> Контрастивно-сопоставительный анализ значений и смыслов многозначных слов.....	42
<i>Г.А. Кривенко</i> Модальность художественного текста как проявление авторского «Я».....	47
<i>К.Х. Рахимжанов, М.К. Акишева</i> Речевая активность человека: взаимодействие и выбор.....	54
<i>Ш.Б. Сейтова</i> Этнолингвистический характер профессиональной лексики с названием племенных родов казахского народа в Восточном Казахстане.....	59
<i>Д.К. Токжигитова</i> Лирика о природе в казахской поэзии (20-40 гг. XX века)	64
<i>Ж.Т. Сарбалаев, Е.Ж. Сарбалаев</i> Образ Исабек ишана в творчестве Машхур Жусупа.....	72
<i>О.К. Андриященко</i> Идиоматическое содержание понятия клятва в русском языке.....	81
<i>У.И. Глазко</i> Лингвоаксиологический аспект прилагательных общительный / необщительный в русском языке.....	86
<i>О.Д. Бекжан</i> Значение и знак неизвестных губных слоговых вторых аффрикативных согласных в древнетюркских рунических письменностях	91
Наши авторы	111
Правила для авторов	112

CONTENT

M.K. Akosheva, K. Kh. Rakhimzhanov	
Oral activity - semiotic process.....	6
M.K. Akosheva, K. Kh. Rakhimzhanov	
Interpretation and social roles of the speaker	10
M.N. Baratova, N.K. Zhusupov	
Life and development of folklorist Mashkhor Zhusip.....	15
Zh.K. Boranbayeva	
Creativity feature of Byrzhana's works.....	21
G.K. Zhumagulova	
About interactive method of foreign language teaching.....	28
N.K. Zhusupov, M.N. Baratova	
Problems of research of Mashkhor Zhusip Kopeev manuscripts.....	35
A.D. Kanapianova	
Considered to contrastive-comparative aspect of multiple-valued words.....	42
G.A. Krivenko	
Modality of a fiction text as expression of the author's self.....	47
K. Kh. Rakhimzhanov, M.K. Akosheva	
Speech: interaction and option.....	54
Sh.B. Seitova	
Ethno-linguistic nature of the professional vocabulary associated with the emergence of the tribal families of the Kazakh people in Eastern Kazakhstan.....	59
D.K. Tokzhigitova	
The lyrics about nature in Kazakh poetry (20-40-s of the XX c.).....	64
J.T. Sarbalaev, E.J. Sarbalaev	
The image of Isabek Ishan in Mashkhor Zhussup's works.....	72
O.K. Andryushchenko	
Idiomatic content of the notion of oath in the Russian language.....	81
U.I. Glazko	
Linguistic axiological aspect of adjectives sociable/unsociable in the Russian language.....	86
O.D. Bekzhan	
The value and sign of the unknown second syllabic labial affricative consonants in Ancient Turkic runic writing.....	91
Our authors.....	111
Rules for authors.....	112

РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ - СЕМИОТИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС

М.К. Аकोшева, К.Х. Рахимжанов

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

Понятия «речевая деятельность», «речевое взаимодействие», «речевое поведение» претерпели достаточное количество интерпретаций.

Исследуемый нами термин «речевая деятельность» в научной литературе дается как классическое определение «язык + речь» [1]; сложное или простое волевое действие, направленное на формулирование мысли в слове [2]; процессы говорения и понимания, обусловленные сложной психофизиологической речевой организацией индивида [3]; один из аспектов более общего понятия деятельности, включающего в себя такие составляющие, как мотив, цель, потребность, действия и средства их осуществления [4].

Существуют также попытки рассмотреть речевую деятельность коммуникантов через анализ таких понятий, как «речевое поведение», «речевое взаимодействие».

Само лексическое обозначение термина «речевая деятельность» подчеркивает деятельностное понимание процесса: как любой вид деятельности, она направлена на достижение цели, результата. Ее результат выражается в интерпретации полученного сообщения. Отличительная черта этого вида деятельности – это совместность, парность, наличие партнера/ адресата, который получает, преобразует и перерабатывает сообщение говорящего.

Речевая деятельность – информационный и одновременно знаковый, семиотический процесс, воплощение мыслительных процессов. А если вспомнить, как говорил Л.С. Выготский, мысль не воплощается в слове, а совершается в нем. Соединение логического и эмоционального очень характерно для речевой деятельности, а пропорции логического и эмоционального в речевой деятельности очень подвижны, это дает возможность создавать в ходе речевой деятельности как лирические стихотворения, так и математические проекты. Логика и эмоции идут рядом.

Согласно же теории речевых актов, созданной Дж. Серлем, Дж. Остином и рядом исследователей, целенаправленное речевое действие, совершаемое в соответствии с принципами и правилами речевого поведения, существующими в данном обществе, – это речевой акт, под которым мы понимаем минимальную реализацию речевого общения [5]. Если исходить из этого,

то речевую деятельность составляет совокупность речевых актов. Именно в процессе речевого акта осуществляется передача речевого сообщения от одного или нескольких участников общения другому/ другим участникам общения. В этом состоит коммуникативная природа речевого акта, сущность которого в передаче информации, во взаимообмене ею. Однако, по мнению У. Матураны, «обмен информацией» – всего лишь неудачная метафора, на самом деле «обмена» и «передачи» не происходит» [6]. Речевой акт определяется обычно как высказывание (речедействие) или совокупность высказываний, совершаемых одним говорящим с учетом другого. Высказывание индивидуально по своей природе, оно не повторяется, но происходит каждый раз как бы заново. М.М. Бахтин отмечает, что «всякое высказывание <...> на что-то отвечает и установлено на какой-то ответ. Оно лишь звено в единой цепи речевых выступлений» [7]. По его мнению «речевой акт или, точнее, его продукт – высказывание, не может быть признано индивидуальным явлением в точном смысле этого слова. Высказывание – социально» [7].

Как мы знаем, речевая деятельность имеет три стороны – мотивационную, целевую, исполнительную: мы ощущаем потребность в деятельности, планируем её, определяем и уточняем средства исполнения и осуществления своего замысла. Как известно, различают четыре этапа речевой деятельности:

1. Ориентировочный (побудительно-мотивационный). На этом этапе происходит осознание потребности, мотива речевой деятельности в данной ситуации общения: для чего? зачем? с какой целью? кто мой собеседник? почему избран этот вид общения?

2. Этап планирования. Его назначение и содержание – выработка коммуникативной стратегии: выбор типа общения (не способа, а формы воздействия); определение желаемого конечного результата; внутреннее программирование речевой деятельности.

3. Этап исполнения. Происходит главное действие: а) порождение речи в устной/ письменной форме, б) её восприятие и понимание; дополнительное действие: изменение речи с учетом обратной связи.

4. Этап контроля. Происходит оценка результата, обращение к возможным формам проверки, выявляется, достигнута ли цель общения?

Речевая деятельность протекает в двух основных формах – устной и письменной. Связь между двумя формами речи диалектична и коммуникативно обусловлена. Письменная речь фиксируется в письменных текстах. Устная создается в момент говорения и «рассчитана на смысловое восприятие произносимой речи, создаваемой в момент говорения» [8]. Вряд ли правомерно говорить о приоритетности одной из них: обе обладают определенными преимуществами, причем устная обладает правом

«первородства»), а письменная более изучена и кодифицирована. Назовем наиболее отличительные черты каждой из форм речи.

Обязательное условие устной речи – непосредственный контакт участников общения. Основной канал устного общения – звуковой, канал зачастую обогащается возможностями зрительного канала: говорящий и слушающий не только слышат, но и видят друг друга. Сообщение / речь рассчитана на слуховое восприятие, однако невербально выраженная реакция слушателя позволяет говорящему корректировать речь, смягчать, а если это необходимо, усиливать ее воздействие.

Слушающий многое получает и интерпретирует по интонации говорящего. Так находит выражение эффект обратной связи, являющийся главным достоинством устной речи. Умелое интонирование устной речи позволяет адресанту (с помощью пауз, логического ударения, повышения/понижения голоса) интонационно членить речевой поток, выделять главное, обозначать отступления от темы (что обычно соответствует абзацам, знакам препинания и выделениям шрифтом в письменном тексте).

С другой стороны, можно назвать характеристики устной речи, обуславливающие некоторые сложности ее восприятия. Устная речь неповторима, необратима во времени. Говорящий должен говорить без «черновика», «набело». Исправления в устной речи возможны, но в действительности допускаются редко: они мешают целостному восприятию/ пониманию высказывания. Слушающий, не поняв или недопояв, или ошибочно поняв то или иное высказывание, не может услышать точнее дословное повторение, отсутствует время для того, чтобы дополнительно подумать над принятой информацией, ибо говорящий продолжает свою речь, развивая мысли дальше, значит, нельзя «отставать» от него. В итоге может иметь место неадекватное понимание. Достоинством речи устной может быть и ее спонтанность. Здесь следует добавить, что понятия «спонтанность» и «неподготовленность» речи не синонимичны. Речь может различаться степенью подготовленности, которая зависит от ситуации общения и личностных особенностей говорящего, к примеру, уровнем его речевых умений. Спонтанность устной речи, как отмечают ученые, способствует проявлению таких недостатков звучащего текста, как излишний лаконизм (преувеличены возможности слушателя – допускаются пропуски в доказательствах) и избыточность (говорящий не успевает отрабатывать вербальную форму мысли – возникают повторы, уточнения, в которых нет необходимости).

В отличие от устной речи письменная речь позволяет фиксировать высказывание, включать в текст различные средства передачи информации. Письменная форма – лучший способ хранения информации. Пишущий/ говорящий не видит адресата и может ориентироваться только на общее представление о нем. Но письменная речь дает возможность возврата к написанному/ сказанному и для пишущего/ говорящего, и для его адресата.

Таким образом, несмотря на различия, связь между двумя формами речи диалектична и коммуникативно обусловлена.

Важнейшая особенность, отличающая речевую деятельность от других видов деятельности, состоит в том, что она направлена на общение, соответствует коммуникативным потребностям человека и естественным образом сочетается, «софункционирует» с другими видами человеческой деятельности. Это становится понятным, если вспомнить, что методологической основой теории деятельности являются философская концепция о единстве сознания и деятельности, которая нашла подтверждение в исследованиях психологов С.Л. Рубинштейна, А.Н. Леонтьева, В.В. Давыдова, понимание отражения как деятельности у М.И. Смирнова, рассмотрение деятельности как способа бытия социальной действительности, основанной на таких признаках, как продуктивно-преобразовательный, общественный характер и сознательное целенаправление у А.В. Мудрика, М.В. Демина, Л.П. Буевой.

Наиболее общим пониманием деятельности является ее трактовка как способа существования, бытия человека (А.А. Леонтьев, Л.П. Буева, И.А. Зимняя). Такое понимание деятельности позволяет говорить о взаимосвязи человека с окружающим миром в процессе осуществления деятельности.

Рассмотрение деятельности как специфической человеческой активности, направленной на достижение конкретной цели, характерно для исследований В.Д. Шадрикова, А.В. Маргулиса, А.Н. Леонтьева, Д.Ю. Панова, А.С. Золотняковой, М.В. Демина. Кроме того, еще один важный аспект рассмотрения деятельности - ее социальная обусловленность (А.В. Маргулис, Л.П. Буева, А.А. Леонтьев, В.Д. Шадриков, Л.А. Радзиховский, В.В. Давыдов). В исследованиях названных авторов деятельность в общем виде предстает как способ бытия социальной действительности, направленный на достижение общественно-значимых целей и преобразование социальной действительности, подчиненный общественным нормам.

В целом, большинство представлений о деятельности человека сводится к пониманию ее как процесса создания условий для существования и развития индивида в соответствии с его потребностями, целями и задачами; или как такой активности субъекта, которая состоит из системы сознательных действий, направленных на достижение некоторой цели для осуществления взаимодействия с миром, его целесообразного изменения и преобразования. Таким образом, речевая деятельность соответствует коммуникативным потребностям человека и как один из видов деятельности человека естественным образом сочетается с другими видами его деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. - М.: Наука, 1998. – 250 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Лабиринт, 2007. – 180 с.

3. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – М.: Наука, 1974. – 210 с.
4. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. - М.: Смысл, 1997.– 195 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1990. – 560 с.
6. Матурана У. Онтология наблюдения // www.philosophy.ru 2002.
7. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке. - М.: Лабиринт, 1993. – 250 с.

Түйіндемe

Мақалада сөйлеу әрекеті ақпараттық және сонымен қатар семиотикалық үдеріс ретінде берілген. Сөйлеу әрекеті адамның коммуникативтік қажеттіліктеріне сай келеді және де қызметін адам әрекетінің басқа түрлерімен бірлесе отырып атқарады.

Resume

Oral activity is represented as informative and semiotic process in this article. Oral activity is under the communicative demands of a man and co-functions with other types of human activity

УДК 81'35: 81'27

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И СОЦИАЛЬНЫЕ РОЛИ АДРЕСАТОВ

М.К. Ақошева, К.Х. Рахимжанов

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

Социальные роли участников речевого взаимодействия в социально ориентированном общении определяют все речевое поведение. Ролевая ситуация влияет на характер речевого поведения, а в создании социальной ситуации важна роль выбранных языковых средств. Речь сама по себе выступает как средство утверждения социального статуса говорящего. Социальная роль выполняется говорящими в той или иной ситуации деятельности, в том числе, речевой. По Л.П. Крысину, роли коммуникантов сводятся к следующим трем типам отношений между ними: 1) роль первого участника ситуации выше роли второго участника ситуации; 2) роль первого участника ситуации ниже роли второго участника ситуации; 3) роли обоих участников ситуации равны [1].

Социальная роль говорящих определяется их статусом, профессией, национальностью, полом, образованием, возрастом. В зависимости от

своего статуса говорящий играет ту или иную роль, которая предполагает определенные ролевые ожидания. Социальная роль в речевом поведении – это своего рода образец, шаблон поведения, которые формируются поведенческими ожиданиями.

Иными словами, под речеведческими ожиданиями, ролевыми эспектициями понимается «набор взаимосвязанных и частично произвольных ожиданий, пониманий, верований, соглашений, разделяемых членами социальной группы» [2]. Поведенческие ожидания могут «подвести» адресата, привести к неадекватной интерпретации речи, если адресат интерпретирует, по-своему домысливая недостающие факты. Причиной подобного «домысливания» часто является та социальная роль, которую играет, «придерживается» адресат речи. Рассмотрим пример:

- Сотрудница фирмы Елена Чернова, проходя по коридору, услышала, как ее начальник – директор фирмы - в разговоре по телефону с заместителем директора по работе с персоналом говорил: «Вы правы, Алексей Петрович, всё идёт к тому, что с Черновой нужно что-то предпринимать». Сотрудница Чернова разволновалась и решила, что ей грозят неприятности. Возможно, решила она, ее уволят. Так она решила, хотя знала, что квалификация ее была выше квалификации других работников, что с работой она хорошо справлялась. Накануне она слышала, как в отделе говорили о том, что последует сокращение штатных единиц, а она была одной из последних принятых на работу. Но на самом деле заместитель директора сказала: «Я сделала анализ работы Черновой, а также использование фонда премиальных отдела, в котором она работает. Только у Черновой при определении оклада и размера премии не в полной мере учтены результативность ее работы и квалификация». Далее она добавила: «Что-то надо сделать, чтобы поднять хотя бы ее заработок». Директор ответил: «Вы правы, ... с Черновой нужно что-то предпринимать» (из разговора).

«Непроизвольным» адресатом не были услышаны предшествующие ответу слова. Внешне может показаться, что неадекватная интерпретация вызвана изначальной неполнотой передаваемой информации, послужившей, в свою очередь, причиной домысливания неслышанного.

Сам вопрос управления вниманием в общении — важная задача не только для говорящего, но и для слушающего. Если эффективность воздействия на него существенна, если он хочет услышать и увидеть именно то, что говорит и делает говорящий, а не что-то другое, он должен уметь управлять своим вниманием. А для этого, поддаваясь «точной» на его взгляд интерпретации, учесть все существующие факторы – как субъективные, так и объективные. В данном случае он должен был постоянно помнить о том, что не слышит второй части разговора по телефону, что это, возможно, очень существенно содействовало бы адекватной интерпретации всего речевого поведения.

В примере в качестве причины неадекватной интерпретации мы называем фактор социальной роли. Адресат пришел к неверной интерпретации в результате выполнения своей социальной роли подчиненного. В диалоге с вертикальным типом отношений главная роль в координации речевого поведения принадлежит собеседнику с более высоким социальным статусом. В нашем примере, в диалоге «в воображении» функцию одностороннего управления речевым поведением «собеседника» Черновой выполняет адресант, в интересах которого и осуществляется этот диалог. Второй причиной, не доминирующей, выступает психологический фактор, в данном случае, тип личности, неуверенность в себе.

Для адекватного понимания речевого сообщения в реальном общении участники коммуникации различными способами обозначают свои социальные отношения. Адресат сам регулирует свое речевое поведение, держит его под контролем, зачастую неосознанно помня о своей социальной роли. В итоге это содействует адекватности интерпретации всего речевого поведения. Пример:

– Сделаем с вами так: вы пишете, а я буду диктовать... То есть не диктовать... О нет, я никогда не посмею. – Рыбников потер руки и закланялся торопливо. – Вы, конечно, будете излагать сами, а я вам буду только давать мысли и некоторые... как бы выразиться... мемуары о войне.

Щавинский сел боком на стол, посмотрел на штабс-капитана, лукаво прищурился одним глазом.

И, конечно, упомянуть вашу фамилию?

А что же? Можете. Я ничего не имею против. (А.И. Куприн).

Роль, принятая штабс-капитаном, по «социальной лестнице» ниже роли второго участника коммуникации – Щавинского. Согласно роли, первый коммуникант должен быть неавторитарной личностью, занимать подчиненное положение. Он должен испытывать робость, страх перед вышестоящим. Помня об этом, говорящий регулирует свое речевое поведение, что видно из его слов-поправок «То есть не диктовать... О нет, я никогда не посмею» и невербального выражения подчиненности вышестоящему: «закланялся торопливо». Нельзя обойти вниманием ироничное речевое поведение второго коммуниканта – адресата речи (И, конечно, упомянуть вашу фамилию?), без его описания анализ интерпретации речи участников общения будет неполным.

Здесь следует добавить, что особенности экспликации иронического смысла формируют особые правила его декодирования. Ирония требует учета таких компонентов интерпретации, как контекст, подтекст, содействующие более глубокому декодированию иронического смысла речевого поведения. Как видно из примера, ирония здесь используется для выражения скрытой насмешки над человеком, нарушившим порядок социальных отношений,

что выразилось в почти авторитарных словах «я вам буду только давать мысли и некоторые...мемуары о войне». В итоге создается второй план, резко отличный от первого; появляется контраст между предметно-логическим и контекстуальным значением. Этому содействует и использование языкового средства – вводного слова «конечно», и такого невербализованного способа передачи иронического смысла, как лукавый прищур глаз, также немаловажную роль играет эмоционально-оценочный компонент. Ирония выступает как напоминание или намек на то, что говорящий нарушил ролевые отношения, как доказательство того, что предполагаемые ролевые ожидания второго коммуниканта не оправдались. В то же время ирония – индикатор авторитарного контекста. Неавторитарный коммуникант не может шутить, иронизировать по отношению к вышестоящему. Тогда ирония адресата здесь выступает как напоминание о нарушении утвердившегося порядка социальных отношений.

Порой к вербальным социально-символическим средствам может относиться даже намеренная имитация произношения, закрепленного за определенной группой людей. Замечено, что мы приспособливаем наш язык к языку партнера в том случае, если он нам нравится. С другой стороны, когда мы хотим прекратить разговор, когда хотим выразить несогласие с мнением говорящего, мы можем достичь этого, подчеркнув различия в нашей речи:

- Уместно будет добавить, что сам выбор стиля произношения также относится к числу социально-символических средств. Высокий стиль воспринимается как более официальный, дистанцированный, за счет подчеркнуто правильного употребления слов и построения предложений. Низкий стиль, включающий в себя разговорную речь (жаргон, сленг), воспринимается как неформальный, дружеский. Смена стиля обращения, в частности, использование формы обращений ты / вы, сама по себе может быть приемом, направленным на повышение или понижение статуса.

«Выход» за рамки своей социальной роли влияет на интерпретацию речи адресанта, может сделать неуместным все его речевое поведение:

- Господа, Василий Терентьевич просил меня сообщить вам, что он берет все расходы по пикнику на себя, - говорил Свежевский, торопливо переходя от одной группы к другой...

И, не утерпев, движимый тем чувством, которое заставляет лакея хвастать щедростью своего барина, он добавил веско:

- Мы истратили на пикник три тысячи пятьсот девяносто рублей!

- Попролам с господином Квашниным? – послышался насмешливый голос....

- Что вы изволили сказать? – переспросил Свежевский, густо краснея.

- Нет, это вы изволили сказать: «Мы истратили три тысячи», и я имею

полное основание думать, что вы подразумеваете себя и господина Квашнина под этим «мы»... в таком случае я считаю приятным долгом заявить вам, что если я принимаю эту любезность от господина Квашнина, то ведь от господина Свежевского я ее могу и не принять...

- Ах, нет, нет... Вы не так меня поняли, - залепетал переконфуженный Свежевский. – Это все Василий Терентьевич. Я просто только.. как доверенное лицо... Ну, вроде как приказчик, что ли, - добавил он с кислой усмешкой (А.И. Куприн).

Говорящий «вышел» за рамки своей социальной роли. Использование им местоимения «мы» уравнивало его и барина, это не преминули заметить, ему быстро указали на место в социальной иерархии, а языковым индикатором этого послужило введение в речь-обращение к нему подчеркнутого «вы».

Как видим, режим несогласия адресата, выразившийся в словах «Пополам с господином Квашниным» связывается с нарушением категории статусности. Нарушение осуществлено говорящим. Говорящий допустил ошибку, подразумевая «себя и господина Квашнина под этим «мы», тем самым он пусть ненамеренно, а только «движимый тем чувством, которое заставляет лакея хвастать щедростью своего барина» осуществил неправильную номинацию не только себя, но и адресата. Выбрав неконвенциональное в данном случае «мы», говорящий уравнивал себя и адресата, поэтому, как ни парадоксально, адекватная интерпретация адресата выразилась в его словах «если я принимаю эту любезность от господина Квашнина, то ведь от господина Свежевского я ее могу и не принять».

В данной ситуации общения говорящий неверно соотносит свои высказывания с объективной реальностью, иначе говоря, неверно определяет референцию, вследствие чего нарушается принцип релевантности. Кроме того, адресат интерпретирует преподносимую информацию таким образом, что говорящий не может верно идентифицировать предмет обсуждения. Адресат своей репликой осуществляет попытку скорректировать объем фоновых знаний говорящего на основе ошибочного заключения о значении референта высказывания. Говорящий реагирует не только на саму сущность речевого поведения партнера по общению, но и на некоторые формальные элементы языкового кода, соблюдения ритуала, статусности, вежливости.

Итак, речевое взаимодействие должно рассматриваться в первую очередь в перцептивном плане, в отношении адресата речи, «обратной связи», а значит, в отношении адекватности/ неадекватности ее интерпретации.

Адекватность интерпретации всему объекту – это степень достоверности в оценке функций такого объекта реальному окружению - тексту, контексту, ситуации, знание которых и есть часть локальных знаний.

А говоря о неадекватной интерпретации, мы имеем в виду не вопрос согласия или несогласия с коммуникатором, не вопрос о «правильном»

или «неправильном» восприятии: каждый человек вправе, вступая в коммуникацию, общаться или воспринимать тексты так, как ему угодно, как он привык, как он этому научен. Однако практика речевого общения убеждает нас в том, что даже при соблюдении всех условий, обеспечивающих адекватное речевое взаимодействие, результат, к которому оно приведет, может соответствовать или не соответствовать поставленной говорящим цели.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1989. – 261 с.

2. Бок Ф.К. Структура общества языка // Новое в лингвистике Вып VII. Социолингвистика. – М.: Прогресс, 1975. – С. 103.

Түйіндеме

Мақалада өзара сөйлеу әрекеті перцептивтік жағынан, сөйлеу адресатына қатысты қарастырылады; сөйлеу сөйлеушінің әлеуметтік статусын қорсететін әдіс ретінде беріледі.

Resume

In the given article oral interaction is consialered in a perceptive way towards the communicators oral activity as a means of establishing social status of the speaker.

УДК 398.224 (574)

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И ФОРМИРОВАНИЕ КАК ФОЛЬКЛОРИСТА МАШХУРА ЖУСИПА

М.Н. Баратова, Н.К. Жусупов

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

В последнее время благодаря независимости раскрыты так называемые искусственные «белые пятна» истории. Свидетельством этому является издание двух томов Избранного из богатого наследия, объемом в 25-30 томов, известного акына, фольклориста, историка Машхур-Жусипа Копеева, вместе с этим в последние 5-6 лет часто публикуются собранные им образцы устной литературы и фольклора, а также произведения акына. В этом контексте следует отметить, что до сегодняшнего времени вопрос о жизненном пути Машхур-Жусипа рассматривался поверхностно, не обращено должного внимания на рукописи самого акына или его племянника Жолмурата [1].

Если обратиться к родословной Машхур-Жусипа, если по закону шежіре указать отца, а затем сына, то выстраивается следующая последовательность: Жаңарыс – Қарақожа – Арғын – Құтан – Мейрам – Сүйіндік – Суғыншы – Шуманақ – Құлболды – Күлік – Тілеуімбет – Бесім – Ақжігіт – Сермұхаммед – Көпжасар /Көпей/ – Мәшһүр-Жүсіп.

По данному исчислению Машхур-Жусип является потомком 16-го поколения Жаңарыса. Из этого следует, что Машхур-Жусип принадлежит к роду Сүйіндік из Аргына, входящего в Средний жуз. В опубликованном 1907 году труде «Сарыарқаның кімдікі екендігі» («Кому принадлежит Сарыарка?») Машхур-Жусипа и расширенном варианте этой книги, сохраненном в «семейном архиве», указано, что дед акына в восьмом поколении – Кулболды проживал на другой стороне Сырдарьи /с позиции географической расположенности Павлодарского региона это – юго-запад, то есть Узбекистан/ [2], далее дед акына в пятом поколении – Бесім проживал в Улытау, а дед в четвертом поколении – Ақжигит заселял земли Кокшетау.

В рукописях Машхур-Жусипа и Жолмурата указывается, что Копжасар служил в торговом караване между Центральной Азией, Казахстаном, что он поздно женился, что в 1861 году из-за джута потерял много скота, что в 3 года Машхур (в 1861 году), приходя к решению «скот не будет другом человеку, человеку другом будет знание», он переехал в Баян, чтобы отдать сына в медресе /в то время городов было очень мало, поэтому казахи считали Баян городом/.

В этих рукописях содержатся также факты о том, что Копей недостроил дом в Баяне, начатый в 1862-1864 годы, и временно жил в зимовке Кызылагаш, в 5-и километрах от Баяна.

Кроме того, имеются сведения о том, что дед Машхур-Жусипа в шестом поколении –Тлеуімбет со своими 14 сыновьями погиб на войне с каракалмакским Катъсыбаном; а дед в пятом поколении, то есть сын Тлеуімбета Бесім умер состарившись, его тело похоронили в Улытау на вершине привала Тлеукабыл, который носил название «Бесімнің бес саласы» («Пять отраслей Бесима»); в рукописях также имеют место сведения о том, что мудрец Бесимулы Ақжигит умер в 49 лет, был похоронен у склона горы Кокшетау в местах Шуртик, Қарағай – Қыздың кара суы. А сведения о Сермұхаммеде Ақжигитулы, о том, что он прожил более семидесяти лет и был похоронен в Кызылтау, о Копжасаре (Копей) Сермұхаммедулы, умершего в семьдесят три года и похороненного в Баяне, являются ценными сведениями, открывающие исторический период.

С пяти лет Машхур-Жусип учился у хазрета Нажималдина в медресе Байжана Смагулулы в Баяне. Заметив смышленность мальчика, способность схватывать на лету, он начал обучать его с книги «Шар». С восьми лет

Машхур-Жусип стал обучаться у хазрета Камариддина. Камарадин с малых лет обучался у Бухарай-Шарифа, получил религиозное образование, позже он несколько лет жил с управителем округа Кереем Турысбеком в Акмолинской области, потом в годы службы ахуном Омской области он по приглашению управителя округа Муса Шорманулы приехал в Баян. Широкие знания Камариддина о восточной культуре и казахской устной литературе и ее пропаганда – все это оказало решающее влияние на будущего акына. Если раньше образцы устной литературы и фольклора передавались только из уст в уста, не наблюдалось тенденции произвести их на бумаге, то записи хазрета Камариддина эпических произведений «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» («Козы Корпеш – красавица Баян»), «Ер Тарғын» («Мужественный Таргын»), «Төрт жігіттің өлені» («Стихи четырех джигитов») и др. служат доказательством того, что Машхур-Жусип с восьми лет начал записывать на бумаге и распространять образцы устной литературы и фольклора.

В те времена Муса Шорманулы был султаном-правителем Баянаульского округа и часто приглашал отца с сыном к себе домой и слушал их. Отец дал Копею благое пожелание: «С этого момента пришей к головному убору перо филина, чтоб не сглазили. Этот мальчик будет известным среди народа». С этих слов и началась история присоединения нового имени Машхур к его имени Жусип. А на тубетейку Машхур-Жусипа перья филина пришила жена хазрета Мариям биби, она взяла их с борика своей дочери. После этого Машхур-Жусип 3 года жил у хазрета, потом в доме Муса Шорманулы, позже 2-3 года воспитывался в Баяне. То есть с 8 лет до 15 лет он обучался у хазрета Камара, освоил религию, науку и книги на арабском, персидском и турецком языках. А в 1874 году шестнадцатилетний Машхур-Жусип 2 года жил в доме Акимбека и обучал единственного сына Кабылбека. Его джайляу находился в Акмолинской области у озера Акшаколь, относящегося к району «Еркіншілік».

Первое свое стихотворение Машхур-Жусип написал в 15 лет. С 20 до 25 лет Машхур-Жусип посетил земли и народ Сарыарки. Он встречается и советуется с знаменитыми людьми каждого округа: в Каркаралинском округе он встретился с Жусипом кажы Бердалы ходжой; в Атбасарском округе он знакомится с потомками Алике Байдалы и Аккошкара Сайдалы, а также в Атбасаре с сыном Мейрам ходжы Жанайдар батыром, с которым он проводит много времени. В 23 лет, то есть в 1881 году, встретившись с Мейрам ходжы, он долгое время жил у него (просмотрев старые рукописи и книги, изучив литературные изречения).

В Акмолинском округе Машхур-Жусип знакомится также с потомками хана Коныркулжа и с торе Жангиром. Жангир торе также был грамотным, красноречивым человеком. В селениях Кама и Жапар, относящихся к

Акмолинскому округу, он знакомится с внуком знаменитого Богенбая Батыра, прожившего сто лет, который в свое время был летописцем родословной книги Среднего жуза, и записывает все литературные изречения, услышанные от него. А в Кокшетау он знакомится со многими людьми ханского происхождения, с потомками Абылая. В городе Ташкенте несколько раз встречается с Сыздыком торе Кенесарыулы. Часто встречается с знаменитым Ахан-сери из Атыгая, выходца из Карауыла: «После смерти Кулагера Ахан-сери, оставив рыцарские привычки, перестал ходить на той и перестал интересоваться мирскими влечениями. После смерти Кулагера Ахан-сери стал несчастным. Ахан-сери был соколом человечества, красноречивым, переливающимся шелковой тканью джигитом, давал волю слову», – пишет Машхур-Жусип. Приводя в пример 40 разных песен, посвященных 40 девушкам, песни, восхваляющие и оплакивающие Кулагера, Машхур-Жусип отмечает, что Ахан-сери искусно восхваляет женщин в своих песнях.

С 15-и лет Машхур-Жусип занимается сбором образцов устной литературы как из уст народа, так и из письменных источников. Изредка он сам участвовал в айтысах. О себе Машхур-Жусип писал: «Үш жүздің баласы, қазақтан шыққан қария, шешен сөзге ұста, тапқыр, ойшыл, кеудесінің есігі бар, көзі жіті, көңілі қырағы, бір тіл емес, әр тілде білетін оқыған, тоқыған, жүйрік, білгіш адамдармен ойда-қырда, талай жерде жолығып, талайынша сөйлестім, - деп айтқан жерлері жоқ емес. – Ата білген, шежіре болған бұрынғының көне қарияларына көп сөйлестім: Қаракесек ішінде Бердалы кожа, Қанжығалы қария Бөгенбайдан шыққан Сакқұлақ – сондай жұрт аузында шежіре атанған қариялардан естідім... Абулғазы Баһадүр хан шежіресін күрттай бала күнімде оқыдым... Науаны бәрін барып ақтардым. Түрік жұртынан шыққан мұрағалым Шырынзахралдин Әмір Науаның күллісі қолымда. Бала жасымнан Мұса Шорманмен таныстым. Бұхарай-Шәріп пен Хатымкәрдә болып шыққан Қамар хазіреттің мәжілісінде болып өмір кешірдім. Мұны жазғаным мақтан үшін емес, ақтан үшін», – дейді. – Перевод: «Как выходец трех жузов я встречался и беседовал со старейшинами, представителями древних родов, меткими на слово мастерами красноречия, ораторами, остроумными людьми, владеющими не одним языком, а несколькими языками, мыслителями. Я много беседовал со знатоками родословной древних родов: с Бердалы ходжа из рода Каракесек, Саккулаком, потомком Богенбая из рода Канжыгалы. С раннего детства был знаком с летописью династии хана Бахадура... Полностью изучил Навои. У меня под рукой все произведения выходца из тюркского народа, остроумного ученого Шырынзахралдина Амира Навои. С детства был знаком с Мусой Шорманулы. Принимал участие в собраниях хазрета Камара, обучившегося в свое время у Бухарай-Шарифа и Хатымкарды. Все это пишу не для хвастовства, не для красного словца, а для просвещения своего народа».

Многие образцы, которые он записывал из уст народа и из письменных источников, напечатаны в 1880-1885 годы в газете «Дала уалаяты», которая выходила в Омске.

В 1887 году, в 29 лет, Машхур-Жусип начал путешествовать по городам Бухара, Ташкент, Туркестан и др. Учитывая то, что в те времена средством передвижения являлись верблюды и лошади, то эти путешествия, по всей вероятности, продливались на 2-3 года. Названные города населяли арабские народы, они являлись после Стамбула культурными центрами в Средней Азии. Поскольку Азиаты правили в тех местах, Машхур-Жусип год живет в Бухаре и совершенствует свои знания. Он хорошо понимает арабский, персидский, шагатайский и турецкий языки. Также понимал узбекский, таджикский, язык сартов, персов и хорошо разбирался в их традициях. Он изучает научные труды ученых Абуғали Сина, Абултарита, Сократа. Он читает книги Сағди шаха, который был силен среди иранских ученых и поэтов. Наизусть знал книги Навои, Фирдоуси, Сайкалы и др., родословную Абулгазы Бахадур хана, а также книги «Тысяча и одна ночь», «Шахнаме». Он даже сдавал свои статьи и стихотворения на публикацию в газету, издающейся в Ташкенте.

В следующем году Машхур-Жусип возвращается из Бухары и посещает мавзолей Кожа Ахмета Яссауи, построенный Амир Темиром. Пробыв там некоторое время, Машхур-Жусип знакомится с некоторыми учеными. После этого путешествует по землям Сыр. Встречается с Майлыкожа, знакомится с потомками Кошек ходжа и Кудери ходжа. Покинув земли Шу и Сыр, побывав в Улытау и Кишитау, Машхур-Жусип посещает Есил и Нуру, затем посещает народы Алтай, Найман, Коньрат, Кипчак и др. Это было его второе путешествие, которое он совершил в 37 лет, примерно в 1895 году, а свое третье путешествие Машхур-Жусип совершил в 49 лет (в 1907 году).

Три книги Машхур-Жусипа «Сарыарка кімдікі екендігі» («О том, кому принадлежит Сарыарка»), «Хал-ахуал» («Условия жизни»), «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» («О целях, к которым идут всю жизнь») впервые были выпущены в 1907 году в городе Казань, в издательстве Кусаиновых. Позднее цензура подвергает суду произведения четырнадцати авторов, которые были выпущены тем издательством. Среди них были и вышеперечисленные труды Машхур-Жусипа. Вместе с тем некоторые труды Машхур-Жусипа напечатаны на страницах журнала «Айкап».

На основе вышеизложенного следует обобщить, что формированию акына как фольклориста, историка, этнографа, философа способствовали ученые: с одной стороны, хазрет Нажималдин, хазрет Камаридден, с другой стороны, представители интеллигенции того времени, знатоки литературы и истории. Они: Муса Шорманулы, Мейрам Жанайдарулы, потомок Богенбая оратор Саккулак, потомки Кудери ходжа, Майлыкожа, Ахан-сери, поэты

Естай и Майра, Сыздык Торе Кенесарыулы, а также потомки Абылай хана, Абай Кунанбайулы, Шакарим Кудайбердыулы и многие другие.

Машхур-Жусип сдавал свои материалы в печать в газету «Дала уалаяты», вместе с тем, он и получал эти газеты. Безусловно, он читал статью Г.Н. Потанина «О необходимости собирания произведений народного творчества у киргизов», вышедшей в № 29, 30, 1 1894 года. Потому что 13 тем, данных в списке в форме вопросов, встречается и в рукописях Машхур-Жусипа. Например, вопросы, касающиеся лунного и солнечного затмения, рождения Земли, самого сильного из животных, мира растений, ханов Едиге и Токтамыс, хана Алаша, оратора Жиренше, Амир Темира, Сулеймена и птицы сыч, по тематике созвучны с трудами Машхур-Жусипа «Тама Сарыбас мерген ертегісінде» (в сказке «О стрельце Сарыбасе из рода Тама») [3], «Сулеймен пайгамбар мен байғыз» («Пророк Сулеймен и сыч») [4], «Қазақ билері» («Казахские бии») [5], «Жиренше шешен» («Оратор Жиренше») [6], «Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер» («Безродные герои») [7], «Лала гүл және махаббат туралы» («О лилии и любви») [8], «Ай мен күндей: «Һәммаға бірдей демегінің мағынасы» («Равнозначность двух светил: Луны и Солнца для Вселенной») [9], «Аспаң жер және адам жаратылысы туралы» («О создании неба, земли и человека») [10]. Гармония между Г.Н. Потаниным и Машхур-Жусипом заключается в задачах, поставленных перед собой, требованиях, предъявляемых к сбору образцов фольклора, в составленных программах. Они исходят из одного начала. Образцы фольклора, собранные Г.Н. Потаниным, несколько не похожи на рукописные варианты Машхур-Жусипа.

Вместе с тем, требования, предъявляемые к собирателям устного народного творчества, были опубликованы в газете «Дала уалаяты», а именно, в статье Г.Н. Потанина. Безусловно, эта статья оказала влияние на собирательскую деятельность 36-летнего Машхур-Жусипа: «...Сообщения предпочтительнее иметь на киргизском языке, при этом следует иметь в виду, что передавать их нужно именно в том виде, как они вышли из уст рассказчика, без произвольных сокращений и изменений, с точным воспроизведением собственных имен и всех выражений, как бы последние ни казались устарелыми или некрасивыми» [11].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бұл қолжазбалардың біразы «Әулеттік архивте», сонымен бірге Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының ОҚҚ.- да сақтаулы. 1173 «а» папка, 1173 «б» папка.

2. Қазақтың бұрын Сыр бойында мекен еткені туралы дерек Шәкәрімде де бар. Мәселен, «Қалқаман-Мамыр» дастанының кіріспесінде: «...Мың жеті жүз жиырма екінші жыл қазақтың Сыр бойында жүргені анық» - делінген / Шығармалары. - А.: Жазушы, 1988. - 280 б.

3. Зерде. №6, 1992. - 27-28 б.
4. Азия. №3, шілде, 1992. - 5 б.
5. Жұлдыз. №8, 1992. - 186-197 б.
6. Ақиқат. №10, 1992. - 88-91 б.
7. Ақ Орда. №2, 1993. - 77-80 б.
8. Зерде. №7, 1993. - 18 б.
9. Ақиқат. №4, 1994. - 87-91 б.
10. Қазақ тарихы. №2, 1995. - 55-61 б.
11. Потанин Г.Н. О необходимости собирания произведений народного творчества у Киргизов. //Қараңыз: «Дала уалаяты газеті» кітабы/ Құраст. Ү. Сүбханбердина/. - А.: Ғылым, 1989, - 567 б.

Түйіндеме

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының фольклортанушы ғалым ретінде қалыптасуы мен өмір жолы сөз болады.

Resume

The paper analyzes the life and development of a folklorist Mashkhur Zhusip Kopeev.

ӘОЖ 894.342

БІРЖАН САЛДЫҢ ӨЗІНДІК КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Ж.Қ. Боранбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

XX ғасырдың заңғар жазушысы Ғ. Мүсіреповтің «кейде ақынның балалығына таң қаларсың, кейде ақынның даналығына таң қаларсың; Ақын – қыран, қияға да қонады, ақын – адам, далаға да қонады. Ақын бойын да жасыра алмайды, ойын да жасыра алмайды» [1] деуі сөз шеберлері - ақын, сал-серілердің ішкі жан дүниесіне үнілдіреді.

Көкшетаудың көгінде көкке шалқыған Ақан сері, Укілі Ыбырай, Балуан Шолақ сынды заңғарларымыздың қатарында қазақ поэзиясы мен өнерінің тарихында орны ерекше, даңқты халық композиторы, асқан әнші, дарқан ақын Біржан сал да бар.

Қазақтың халықтық музыка мәдениетінің алыбы атанған Біржан сал – әдемі сөздің зергері, әсем әннің шебері. Оның есімі мен тамаша шығармалары қалың бұқараның сүйіспеншілік құрметіне бөленіп, бүгінгі түрі ұлттық, мазмұны жаңа асыл қазынамызға айналуда.

Ләйлім шырақ дегенде, Ләйлім шырақ,
Таудан аққан құм қайрақ, сен бір бұлақ.
Қайыс болсын, жіп болсын өзіме бер,
Шідерімнің бағасы – қырық қысырақ.
Өзіме бер шідерім тауып алсаң,
Өте қымбат бағасы тілге нансаң.
Жерде шіріп қалса да өзіме бер,

Шыбын жаным қиылсын бітім алсам [2] – деген Біржан Ләйлімді кінәлай отырып, қыздың надан ағаларының өзін менсінбей, місе тұтпағандықтарына ыза екендігін аңғартады. Әннің желісі жоғалған шідер жөнінде өрбісе де, Біржан Ләйлім қызды «сен бір бұлақ» деген сөзімен құмда таптырмас бұлақ көзіне теңеп, ерекше метонимиялық қолданыс жасайды. Ләйлім қызға деген сыйластық сезімін білдіреді.

Өзі жалғыз, өзі асар күрең төбел,
Жексем – арба, мінсем – құс, жүрер жедел,
Сатпаймын да, бермеймін еш адамға,

Қолқа қылсаң басқаны ал, шідерді бер [2] - деген ақын өз ойын «Шідер» атты өлеңінде жалғастырып, тұлпарын «жексем – арба, мінсем - құс» метафорасымен әдемі көмкеріп, ерекше туған жануарға балайды. Сал-сері үшін маңызды нәрсе – жүйрік тұлпар, қыран бүркіт, сұлу әйел екендігін аңғартады. Ауылдарына қарай ат басын бұрып, қонақтап келген Біржанды танымағандай сынай танытқан, кеуделерін керіп, өр көкіректенген Көлбай, Жанбайларды:

Ит-көліксіз қалам ба, шідерім жоқ,

Шідер үшін сендермен араз болдық [2] - деп ашы тілімен мұқатып, тығырыққа тірейді, үйіне қонақ қылып аттандыратындай халге жеткізеді. «Ақын жаны тез жараланады, оңай жазылады, емі көп. Ақын жүрегіне кек тұрмайды. Басына іс түскенде сүйенгені – халқы да, құралы – әні болды. Оның әндері өмірінің «жыл жазбалары» [3. 34]. Тегінде, сал-серінің өмірі ел аралап, жер кезумен түзде өткен.

Көл жағалай бітеді көкше құрақ,
Ән салмағың қайда еді-ау, Ләйлім шырақ.
Қозыбайдың үйінде мәжіліс боп,

Ән екен Біржан салған «Жайма шуақ» [2] - дегендегі Қозыбақ үйінде шырқалған «Жайма шуақ» әніндегі сөз саптау ерекшелігі, ерекше әсемдеу мақсатында «Көл жағалай бітеді көкше құрақ/ Көкше құрақ көл жағалай бітеді», «Ән екен Біржан салған «Жайма шуақ»/ «Жайма шуақ» Біржан салған ән екен» сынды сөз ауыстырулары, «сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, өзгеше тіркестер құрайды» [4. 234] асқан шеберлікпен ұйыстырылған ақын тілінің сөз байлығын аңғартады.

Өттің жалған, кештім сайран.

Уә, шіркін, қыз бала-ай

Жастықтың әсерімен еттім сайран [2] - деп «сайран» сөзін қайталай жырлауы «оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түседі» [5. 229] Біржанның ғана бойына тән өмір сүру салтын байқатады.

Бүркітті асуынан талай өттім,

Қалың ну орманында сайран еттім.

Айнала Жөкейкөлдiң жағалауын,

Шіркін-ай, бір көруге арман еттім [2] - деген «Бүркітті» әнінде ақын табиғат-анаға деген ерекше сезімін білдіріп, өзі сайран құрып, ән шырқаған дала сахнасына бас иеді. Туған жерінің орман алабын «қалың ну орманым» сынды эпитетімен әсемдей келіп, Жөкейкөлдiң жағалауын мен мұндалап алыстан көрінетін армандағы жұмақтай жерге балайды.

Бар саналы ғұмырының рухани азығына айналған әсем әндерді нақышына келтіре салған Біржан салға бір әнді түрліше шырқау да тән болған. Олардың қатарында «Ақтентек», «Телқоңыр», «Бурылтай» сынды әндер бар.

Ақынның «Ақтентегінің» екі нұсқасы да ерекше серпінмен, көтеріңкі дауыс ырғағымен айтылатын әндер.

Қызы едің Ақтентектің Шұға, Мақпал,

Әр жерде сабырлы ерді тәңірім сақтар.

Көңілім бір-біріңмен болса ғасыл,

Ауылын сұлу қыздың жігіт жақтар [2] - деген жолдар арқылы Ақтентек байдың үйіне келіп түскен Біржан «ай десе аузы, күн десе көзі бар» Шұға мен Мақпалдай қыздардың жүректеріне жол салса,

Қызы едің Ақтентектің Ажар атын,

Ешкімнен кейін емес салтанатың.

Алыстан ат терлетіп келіп едім,

Жүрмісің есең-аман, перизатым [2] - деп Ажар қызға деген ерекше ілтипаты мен сезімін байқатады. Біржанның «ат терлетіп» іздеп келген Ажар қызды «перінің қызындай әдемі, көркем, нұрлы» [4. 674] аруға теңеуі де сондықтан болса керек.

Біржан салдың ән қайырмасын «құйқылжытып, еркелетіп, дауысын неше сакқа жүгіртіп, ойнақшытып алып кететіні» [3. 38] тіптен ерекше:

Гей-гигей-гек-гек, гей-гигей-гек-гек,

Лиллай-лиллай, лиллай-лиллай,

Лиллай-лиллай-лай-лау [2] - деп әннің алғашқы нұсқасын үй іші – Ақтентек байдың сұлу қыздарына арнау ретінде шырқаса, екінші нұсқасын сол құйқылжыған әннің әуеніне еріп, бойлары елжіреген ауыл жастарына арнайды:

Кеш болса, күн батады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып,
Ымырт шам қараңғысы болған кезде,
Қауышып табысады неше ғашық [2].

Шумақтағы не бір керемет сөздер мен сөз тіркестер ымырт түсе сала бір-бірін аңсай қауышқан ғашықтарды көз алдына еріксіз елестетері хақ. Ақын тіліндегі «шапаққа қызыл алтын нұрын шашып» деген сөз өрнегі «қызыл шапақ», «алтын нұры» сынды эпитеттермен көмкерілгендігін аңғарсақ.

Боз үйден таң алдында шығар күйеу,
Артынан жары қарар бетін басып.
Келгенше енді айналып кім бар, кім жоқ,

Қарағым, бір сүйгізші, аузыңды ашып, ей-ау [2] шумағынан жаңадан отау құрып, жас жұбайлар атанған қос ғашықтың бір-біріне деген ынтық сезімін көреміз. Ерекшелігі сол, шумақтағы «Боз үйден таң алдында шығар күйеу, Артынан жары қарар бетін басып» деген жолдардан қазақи мінез бен ұяндықтың лебі есіп тұрғандай әсер қалдырады. Біржан өндерінің тарихы мен табиғатына біраз тоқталған А.Жұбанов: ««Тентек» - көңілді, мажор кейіпті ән» [3] деп тұжырымдайды. Ойымызды қай саққа жүгіртсек те, аталған әннің екі нұсқасы да сұлулық пен сүйіспеншілікті дәріптей отыра, ғашық жандардың арасындағы сезім ұшқындарын көркем суреттей білген ән екені даусыз.

Біржанның «бүгінгі күні нотаға түскен» «Телқоңыр» әнінің де екі нұсқасы белгілі. Әннің алғашқы нұсқасы:
Телқоңыр қайтып кетті елге таман,
Ит-құстан барар ма екен есең-аман.
Ит-құстан есең-аман бара қалсаң,
Сәлемді үш қайтара айттым саған [2] шумағында өзінің жүйрігі – Телқоңырдың ит-құстан аمانдығын тілесе,
Кеткенде аулың шалғай, бәу қарағым,
Салсайшы өзімдей ғып Телқоңырға [2]
деп жүйрігін әніне де қосады.
Әннің келесі нұсқасында да айтылған ой желісі үзілмейді:
Жүйрік ат, қыран бүркіт, Қазан атым,
Құлақ сал Телқоңырға, азаматым,
Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Тез жеткіз Телқоңырдың аманатын [2].

Бір өзгешелігі – әннің екінші нұсқасы «жүйрік ат» эпитетімен, «қыран бүркіт» плеоназмдық қолданысымен әрлене түскен. Әнші бірде «Ит-құстан есең-аман бара қалсаң, Сәлемді үш қайтара айттым саған» деп шырқаса, енді бірде «Қалқаға үш қайтара айттым сәлем, Ит-құстан бара қалса есең-аман» деп сөз орамдарын ауыстыра шырқайды. Абайша айтсақ, «ер данасы

киыннан қиыстырған» ән шумақтарының әрі бұдан бетер көркейе түспесе, кемімесі анық.

Біржан сал әндері негізінен белгілі себептерге, тіпті дүйім жұртты дүрліктірген оқиғаларға сабақтас туып отырған.

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Адамға зияным жоқ жүрген жанмын.
Байлыққа, мансапқа да құмар емен,

Өзім сад, өзім сылқым, неге зармын [2] - деп жырлаған ақын жүрегі тындаушысына айқара ашылып, сыр шерткендей әсер қалдырады. Біржан сал «Адамға зияным жоқ жүрген жанмын» дей отыра соқтықпағанға соғыспайтын момындығын сездірсе, «Басымнан дұшпан сөзі асып кетсе, «Сен түгіл басқаға да бас ұрмаймын» деп керіскенге берісіп қалмайтын өжеттігін аңғартады.

Қазақ халқының әншілік өнерін толыстырып, байытып, соны белеске көтере алған әйгілі композитор Біржан сал бәрінен бұрын қалың қазағы үшін – күміс көмей әнші, ақындығы мен серілігі жарасқан тұлға. Әрбір үлкен дарын иесі сияқты, ол қазақтың ән өнеріне өзіндік өрнек салып, өзіндік дара ән мектебін орнықтырып кетті. Өзі ғұмыр кешкен заманның тарихи-әлеуметтік ахуалы, салт-дәстүрі, адамгершілік-ізгілік қасиеттері, әсіресе, адам сезімінің алуан толқыныстары оның әндері арқылы сұлу сөзбен, асқақ рухпен бедерленіп отырады.

Бірде ол:

Созады Біржан дауысын қоңыр қаздай,
Басқаға бір өзіннен жүрмін жазбай,
Жиылысы жандаралдың болады деп,

Жанбота, тынышымды алдың ала жаздай [2] - деп өз жүрегін кернеген күшті дауысын сәмпылдаған «қоңыр қаздың дауысымен» астастыра отырып, өз абырой-атағы үшін Біржанды бауырына тартып, жеке үй тігіп беріп, басқалардан қызғыштай қорғап, жиынға өзімен бірге алып келіп, қызғанып жүретін Жанбота болысты сөз еткендігін аңғартса.

Бірде: заманның зауалы мен тағдырдың төлкегіне ыза болып,
Өзіндей Азнабайдың поштабайы,

Қолымнан домбырамды алды тартып [2] - деп бар қасиетінен айрылғандай күй кешеді. Домбырасыз қалған өзін адасқан қойдың кебіне кіргендей сезінеді. Оның орындауындағы шалқыған аққу әнінің сегіз болыстың бір дүмдісі – қалың Қарауылдың мықты бір атасы – қара ормандай Қарашаны өргізіп – жусатқан аты шулы Азнабай Жантай баласының саудасына кедергі келтіргендігін байқатады.

«1865 жылдың жазы. Қазақ даласының «құдайы», омбы генерал-губернаторы Көкшетау дуанына келмек. Соған қызыл танау дайындық. Алашапқын әбігершілік... Ақжал айдыны көз көрімге шалқыған копа көлінің теріскей шығысы. Кәусар сулы, бал құрақты, Шағалалы өзені көлді ту сыртынан

ойқастай орып, ойысып кеп-кеп, кенет Азат тауына қарай шалқая тартатын әдемі иіні. Азнабайдың әкесі Жантайда сіңірі шыққан көк қыран кедейлер еді. Сол тұрмыс тауқыметі қаршадай Жанботаны бір бай патша көпеске бақыршы бала боп жүруге мәжбүр еткен. Еті тірі, ептейлі бала қожасына еңбегімен жағады. Түтінге қақалып қызылкөз болып жүрген ақысына тиесілі тиын-тебенін тырнақтап та жинайды, сәті түсіп қалғанда бес тиындап, он тиындап «нәсіп те» тауып, үзікке ұшық жалғайды; орысша алым берім тіл де «сындырады», соның арқасында ғайыптан басына «бақыт құсы» айналды – қазаққа шалымды ұлыққа жағымды болады, шең-шекпенге қолы жетеді.

Ал енді өзі басы «жылтыр», бір көзі шодырайғандау, кескінсіздігі демесе, шаруаға алғырлық жағынан Азнабайда біреумен таласарлық еді. Ол кәсіпті талшiлiктен сыпырғыш байлап, оларын жаяулап жалпылдап дуанға жеткізіп пұл егуден бастаған. Сөйтіп жүріп саудагер көпестерден таныс біліс тауып, олардың жегінге жарамай қалған арық-тұрық жылқыларын су тегінге сатып алып, «қыдыр дарып» соншалықты тез көтеріліпті. [6].

Біржан дегенде Азнабайдың ішінде көзі ашық жылан жатқаны қашан. Екеуінің арасында шақпақ ағаш Балқожаға байланысты шағылған болатын. Ана бір жылы оядан орысша оқуға бала сұратқан пәрмен түссін. Содан, Азнабай өз ағайындасы, шокпыт оранған, Құдайберген кедейдің жаман таз баласын бақыртып берсін де жіберсін. Ол оқып, елге төре болып келді де, Азнабай өзіне тілмаш әрі хатшы ғып ұстады. Сол-ақ екен Балғожаның желкесіне жал бітті, көзіне шел бітті. Біржанның от сөзіне кім тоқтау, бірде өлеңмен Балғожаны сілейтті де салды. Атасының аштан өлгенінде, Азнабайдың ұлыққа қолынан ұстап беріп жібергенін де, арғы-бергісін түгел қопармай ма кеп...» [6]. Одан соң Біржан әкесінің оң жағында отырған Айжан атты сұлу қызға арнап:

Қызы екен Айжан сұлу Ақжол байдың,

Құрметін көріп едім талайлардың.

Бұралған тал шыбықтай нәзік белі

Оралған жағасында терең сайдың [2] - деп «Айжан қызға» әнін шырқайды. Айжан қыз Қылды қарауылының байы Махамбет Оразалы баласының айттырып қойған қалыңдығы. Махамбет Азнабайға талас, құдандалас... Саудасы қаңтарылғаннан бұрын, ақынның Айжан қыздың қыпша белін «терең сайдың жағасында оралған нәп-нәзік тал шыбыққа» теңеуі, ертіп әкелген елі түгел сыпырылып Біржанның аққу әнін тыңдауға кетіп, өзі жалғыз қалуға айналғаны – ақ Азнабайға қатты қорлық болып тиіп, қорлық - намыс қысып, ашу-ызасы келген Азнабайдың айт десе қарамай барып алатын есерсоқ поштабайы Сайлыбайды тоқтату үшін жібергендігінен хабарлар етеді.

Көптеген әндерінің арқауы болған ару қыздардың асқан сұлулығын табиғат-ананың әдемі өрнектерімен керемет ұштастыра білген шеберлігін

анғартады. Әсемдікке, әдемілікке лайық бейнелі сөз, балама, сурет теңеулер, эпитет, метафора қолдану арқылы тыңдармандары мен оқырмандарының сезімін қозғайды. Шығарма келбеті-образды сөз, құнды, құнарлы тіл дегендей, Біржан салдың өзіндік көркемдік ерекшелігін, әдіс-тәсілдерін, оны қолданудағы шеберлігін, тіпті сөйлем құрауының ерекше екендігін көрсетеді.

Өнер жолын медреседен бастаған Біржанға ұстаздары Имағамбет Ырғызбекұлы, Көрпеш Бахрамұлымен қоса Көшебелі көп Керейге аттары мәлім ақын, өнерпаздар діни ғибратшылыққа қоса, ән-күй өнерін, ақындық-жыршылықты, қол өнерінің алуан түрлерін, атбегілікті, аншылық-саятшылықты үйретіп, болашақ сал-сері атағына лайық болып, өнердің үлкен жолына түсуіне бірден-бір негіз болса, өз кезегіндегі Біржан салдың биік өнері Жаяу Мұса, Басығараның Қанапиясы, Құлтума, Ақан сері, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай сияқты әнші-композиторларға тікелей ықпал етіп, тағылым болып, «бұрынғы-соңғы қазақтың сал, сері ақындарының ағасы, ұстазы, жаңашыл өнерпазы» [7] ретінде ән өнерінің одан әрі өріс ұзартуына шапағатын тигізді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мүсірепов Ф. Кездеспей кеткен бір бейне. - Алматы: Өнер, 1982.
2. Қазақ әндері. II том. - Алматы: Жазушы, 1968.
3. Жұбанов А. Заман бұлбұлдары: Өнд.толық. 2-бас. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 440 бет.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы ред.басқ. Т. Жанұзақов – Алматы: Дайк-Пресс, 2008 - 968 б.
5. Қабдолов. Сөз өнері. - Алматы, 1976.
6. Көкшетау правдасы газеті. 22.10.88.
7. Окжетпес газеті, маусым, 1994.

Резюме

В статье исследуется поэтическое мастерство Быржана сала – поэта, певца, композитора, исполнителя и импровизатора. При проведении исследования использованы работы А. Кунанбаева, С. Муканова, А. Жубанова.

Resume

In the article the creativity of Byrzhan sal – the poet, the singer, the composer, the executor and the improvisator is investigated. At carrying out of the research A. Kunanbayev, S. Mukanov, A. Zhubanov works are used.

ОБ ИНТЕРАКТИВНОМ МЕТОДЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Г.К. Жумагулова

*Южно - Казахстанский государственный университет
им. М. Ауезова, г. Шымкент*

Минувший век характеризуется тем, что методика обучения иностранному языку попала в кризисную ситуацию. Кризисная ситуация всегда требует коренного поворота. Так, в условиях недостаточности плодотворных идей был совершен переход к коммуникативному обучению. Кризис оживил активный методический поиск, который способствовал развитию современных методических концепций обучения иностранным языкам: коммуникативного [1], интенсивного [2], деятельностного (А.П. Ильясов) и других.

В настоящее время решающую роль играют коммуникативно-ориентированные методики, которые направлены на коммуникацию и творчество обучаемых. Методика обучения иностранным языкам должна развиваться далее, так как застой губителен для любой науки. На современном этапе развития преподавания иностранных языков при выборе метода обучения необходимо исходить из особенностей коллектива, в котором он будет использоваться, необходимо учитывать личностные особенности обучаемых, их возраст, интересы, уровень подготовки, период, в течение которого будет проходить обучение, а также техническую оснащенность учебного заведения [3].

Каждый педагог, в каком бы учебном заведении он не работал, прекрасно осознает, что от создания активности в обучении во многом зависит успех урока, лекции, беседы, любого воспитательного мероприятия. Создание учебных проектов, участие в научно-практических конференциях, посещение кружков, элективных курсов порождает у них потребность в знаниях, делает обучение более осмысленным. Благодаря применению на практике знаний из других областей науки навыки обучающихся конкретизируются, становятся более жизненными.

Интерактивные методы обучения или Нестандартное задание - понятие очень широкое. Оно включает целый ряд признаков, позволяющих отграничить задания этого типа от традиционных (стандартных). Главный отличительный признак нестандартных заданий - их связь «с деятельностью», которую в психологии называют «продуктивной», т.е. творческой [4]. Есть и другие признаки:

- самостоятельный поиск учащимися путей и вариантов решения поставленной учебной задачи (выбор одного из предложенных вариантов или нахождение собственного варианта и обоснование решения);

- необычные условия работы;

- активное воспроизведение ранее полученных знаний в незнакомых условиях.

Внедрение интерактивных форм обучения – одно из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном ВУЗе. Основные методические инновации связаны сегодня с применением именно интерактивных методов обучения. При этом термин «интерактивное обучение» понимается по-разному. Поскольку сама идея подобного обучения возникла в середине 1990-х годов с появлением первого веб-браузера и началом развития сети Интернет, ряд специалистов трактует это понятие как обучение с использованием компьютерных сетей и ресурсов Интернета. Вполне допустимо и более широкое толкование, как способность взаимодействовать или находиться в режиме диалога с кем-либо (например, компьютером) или кем-либо (человеком). Понятие «интерактивный» происходит от английского «interact» («inter» — «взаимный», «act» — «действовать»).

Использование интерактивной модели обучения предусматривает моделирование жизненных ситуаций, использование ролевых игр, совместное решение проблем. Исключается доминирование какого-либо участника учебного процесса или какой-либо идеи. Из объекта воздействия студент становится субъектом взаимодействия, он сам активно участвует в процессе обучения, следуя своим индивидуальным маршрутом. Учебный процесс, опирающийся на использование интерактивных методов обучения, организуется с учетом включенности в процесс познания всех студентов группы без исключения.

Совместная деятельность означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, в ходе работы идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Организуются индивидуальная, парная и групповая работа, используется проектная работа, ролевые игры, осуществляется работа с документами и различными источниками информации.

Преподаватель вместе с новыми знаниями ведет участников обучения к самостоятельному поиску. Активность преподавателя уступает место активности студентов, его задачей становится создание условий для их инициативы. Преподаватель отказывается от роли своеобразного фильтра, пропускающего через себя учебную информацию, и выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации. Поэтому интерактивное обучение предназначено к использованию в интенсивном обучении достаточно взрослых обучающихся.

Интерактивные методы могут применяться при организации педагогом следующей работы со студентами:

- организация тематических занятий;
- организация временных творческих коллективов при работе над учебным проектом;
- формирование портфолио студента;
- организация дискуссий и обсуждений спорных вопросов, возникших в коллективе;
- для создания образовательных ресурсов;
- кафедральных образовательных архивов (курсов лекций, тренинговых материалов, дипломных работ, творческих работ, аудио и видеоматериалов и др.);
- тематических библиографий.

Для решения воспитательных и учебных задач преподавателем могут быть использованы следующие интерактивные формы:

- интерактивная экскурсия;
- использование кейс-технологий;
- проведение видеоконференций;
- круглый стол;
- мозговой штурм;
- дебаты;
- фокус-группа;
- деловые и ролевые игры;
- case-study (анализ конкретных, практических ситуаций);
- учебные групповые дискуссии;
- тренинги.

Предполагаемые результаты использования интерактивных занятий в работе преподавателя со студенческой группой:

- Повышение эффективности занятий, интереса студентов к деятельности преподавателя;
- Формирование и развитие у студентов коммуникативных навыков и умений, эмоциональных контактов между студентами (умение жить в диалоговой среде; понимание, что такое диалог и зачем он нужен);
- Формирование и развитие аналитических способностей, ответственного отношения к собственным поступкам (способность критически мыслить; умение делать обоснованные выводы; умение решить проблемы и разрешить конфликты; умение принимать решение и нести ответственность за них);
- Формирование и развитие навыков планирования (способность прогнозировать и проектировать свое будущее).

Принципы работы на интерактивном занятии:

- Занятие – не лекция, а общая работа;
- Суммарный опыт группы больше опыта тренера;

- Все участники равны независимо от возраста, социального статуса, опыта, места работы. Каждый участник имеет право на собственное мнение по любому вопросу;

- Нет места прямой критике личности (подвергнуться критике может только идея);

- Все сказанное на занятии – не руководство к действию, а информация к размышлению.

При планировании интерактивного занятия рекомендуем использовать следующий универсальный алгоритм, который применим к любой форме интерактивного занятия.

1. Подготовка занятия

2. Вступление:

2.1. Сообщение темы и цели занятия

3. Основная часть:

3.1. Пассивное позиционирование (выяснение позиций участников) с фиксациями (здесь есть одна сторона представления - только позиция аудитории);

3.2. Сегментация аудитории и организация коммуникации между сегментами (это означает - формирование целевых групп по общности позиций каждой из групп. Мы производим объединение сходных мнений разных участников вокруг некоторой позиции и создаем из аудитории набор групп с разными позициями. Затем – организация коммуникации между сегментами. Этот шаг является особенно эффективным, если мы имеем дело с огромной аудиторией: в этом случае сегментирование представляет собой инструмент повышения интенсивности и эффективности коммуникации);

3.3. Интерактивное позиционирование. Четыре этапа интерактивного позиционирования: 1) выяснение набора позиций аудитории, 2) осмысление общего для этих позиций содержания, 3) переосмысление этого содержания и наполнение его новым смыслом, 4) формирование нового набора позиций на основании нового смысла);

4. Выводы (рефлексия)

Подробнее остановимся на каждом из этапов интерактивного занятия на примере ролевой игры «Прогулка по Лондону».

Задача – активизация навыков спонтанной диалогической речи (режим работы 2 гида и группа туристов студентов, ТСО - интерактивная доска, видеопроектор).

1. Подготовка занятия. Данную тему можно предварительно разработать группой студентов 3-4 чел. в рамках СРС. Каждая группа готовит буклет на тему «Добро пожаловать в ...» (любой произвольный город). Город для ролевой игры выбирается самими студентами из числа наиболее удачных СРС проектов, гиды – это те студенты, чей проект побеждает по следующим

критериям: информативно содержателен, красочно иллюстрирован, аутентичный текст изложен на доступном языке.

2. Вступление:

2.1. Сообщение темы и цели занятия.

Участники знакомятся с контекстом ситуации, со своими ролями, обдумывают пути реализации. Педагог информирует участников о рамочных условиях, правилах работы в группе, дает четкие инструкции о том, в каких пределах участники могут действовать на занятии. Примерные правила работы в группе:

- Быть активным;
- Уважать мнение участников;
- Быть доброжелательным;
- Быть пунктуальным, ответственным;
- Не перебивать;
- Быть открытым для взаимодействия;
- Быть заинтересованным;
- Стремиться найти истину;
- Придерживаться регламента;
- Креативность;
- Уважать правила работы в группе.

Контекст ситуации. Два студента играют роль гидов. Их задача рассказать о достопримечательностях города и отвечать на вопросы туристов. Остальные студенты-туристы. За каждым из них закреплена своя роль (напр. Роль № 1. Вы впервые в Лондоне. Вам все нравится, проявляете живой интерес ко всему, что видите, выражаете восторг и изумление. Роль № 2. Вы пожилая женщина 74 лет, впервые в Лондоне, все, что видите, сравниваете со своим родным городом. И хвалите при этом свой родной город. Роль № 3. Вас интересуют все, что угодно, но не то, о чем говорит гид. Задаете вопросы личного характера. Роль № 4. Вы были в Лондоне прошлым летом и довольно хорошо осведомлены о достопримечательностях. Дополняете рассказ гида интересными фактами. Роль № 5. Вы ужасно капризны, постоянно пытаетесь обратить на себя внимание, стараетесь задать гиду такие вопросы, на которые он не может ответить. Роль № 6. Вы постоянно задаете вопросы членам группы, а не гиду, чем отвлекаете их внимание).

3. Основная часть:

Процесс игры (участники взаимодействуют активно, пытаясь достичь поставленной цели – воплотить себя в роли гида, туриста). Гиды с помощью интерактивной доски презентуют свой буклет (5-6 слайдов см. Рисунок1), всю текстовую часть буклета следует излагать устно.

Рисунок 1

Золотое правило игры: игра требует времени, подготовки, пространства, определенного количества участников, готовности группы, мастерства ведущего, техническое сопровождение.

4. Выводы (рефлексия)

Рефлексия начинается с концентрации участников на эмоциональном аспекте, чувствах, которые испытывали участники в процессе занятия. Второй этап рефлексивного анализа занятия – оценочный (отношение участников к содержательному аспекту использованных методик, актуальности выбранной темы и др.). Рефлексия заканчивается общими выводами, которые делает педагог. Примерный перечень вопросов для проведения рефлексии:

- Что Вы чувствовали и почему?

- Что произвело на Вас наибольшее впечатление?
- Что Вам помогало в процессе занятия для выполнения задания, а что мешало?
- Есть ли что-либо, что удивило Вас в процессе занятия?
- Как Вы оцениваете свои действия в реализации Вашей роли (Вам удалось воплотить роль?) и действия группы?
- Если бы Вы играли в эту игру еще раз, чтобы Вы изменили в модели своего поведения?

Обучение не может быть эффективным, когда что-то просто выполняется. Необходимо обдумать, что сделано, подвести итоги, понять, что можно взять в арсенал профессионализма. Отправным моментом в этом обдумывании является конкретный опыт, он образует почву для наблюдения и размышления, для использования его в определенных ситуациях и составления плана действий.

Данный метод как специальная форма организации познавательной деятельности позволяет студентам выйти на качественно новый этап овладения иностранным языком – на умение вести аргументированную беседу. Эффективно помогает повысить коммуникативную компетенцию учащихся. Иными словами иностранный язык становится активным средством коммуникации.

Можно прочитать горы литературы об интерактивных методах обучения, но научиться им можно только путем личного участия в игре, мозговом штурме или дискуссии. Поэтому **интерактивное обучение** - на сегодняшний день самое разночитаемое, на наш взгляд, понятие в современной педагогике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М., 1989.
2. Пассов Е.И., Китайгородская Г.А. Методика преподавания иностранного языка. – М., 1989. – 115 с.
3. Коростелев В.С. Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества // Иностр. языки в школе. 1993. №1. – С.4-9.
4. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М., 2000.

Түйіндеме

Бул мақала шетел тілін оқыту барысында қолданылатын интербелсенді әдіс туралы қарастырылған. Сонымен қатар интербелсенді сабақты жоспарлау барысында қолданылатын әмбебап алгоритмі ұсынылған.

Resume

This article is devoted to the interactive method of foreign language teaching. The universal algorithm for the interactive lesson's arrangement is described in the present article.

УДК 398.224(574)

**ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЕ РУКОПИСЕЙ
МАШХУРА - ЖУСИПА КОПЕЕВА**

Н.К. Жусупов, М.Н. Баратова

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

Известно, что духовным источником казахского народа является его богатый фольклор. Несмотря на то, что сбор казахского фольклора, его изучение являются объектом многих исследований, в этой области еще имеются вопросы, остающиеся вне поля исследования. Подтверждение этому – фольклорное наследие Машхур-Жусипа Копеева в 15-20 томов до настоящего времени не вышло в свет. Казахский фольклор как наука развивалась, безусловно, не обособленно. Учитывая, что он является кладезем мировой культуры, вместе с тем следует отметить, что «белые пятна» в казахском фольклоре оказывают негативное влияние на мировое духовное развитие. Вместе с тем недостаточная изученность фольклорного богатства осложняла возможности разностороннего исследования истории казахской культуры, источников казахской письменной литературы, истории казахского языка, педагогики, философии и т.д. В этом контексте следует подчеркнуть, что труды Машхур-Жусипа в сфере фольклористики заслуживают особого внимания ученых. Началом решения этой проблемы, на наш взгляд, является краткий обзор точек зрения на данную проблему.

Известно, что Машхур-Жусип Копеев опубликовал незначительную часть материалов на страницах казахской газеты «Дала уалаяты газеті» (1889-1900). В результате, в указанном издании появляются статьи, посвященные акыну как собирателю, исследователю казахского фольклора. Например, одна из них – статья Мухаметгали Толыбайоглы, вышедшая в свет в 1890 году, вторая – опубликованный в 1892 году труд Матена Ботбаева, написанный в стихотворной форме [1].

А в 1919 году в журнале «Трудовая Сибирь», издаваемом в Омске, публикуется статья Смагула Садуакасова «Киргизская литература» [2]. В этой статье отмечается, что со второй половины XX-го века в истории казахской

литературы начинается формирование новой письменной литературы, у истоков которой стоят Машхур-Жусип и Абай Кунанбаев.

Эти первые источники, опубликованные при жизни акына, уже подчеркивают его неоценимый вклад в развитие казахского фольклора. Они охватывают первый этап Машхуроведения, а второй этап начинается с 1931 года, после смерти акына.

Рукописи акына составляют фонд редких рукописных вариантов в Центральной библиотеке Академии наук Республики Казахстан. Из воспоминаний Дихана Абилова известно, что первые сведения, то есть две рукописи Машхур-Жусипа получены из рук старшего сына Машхур-Жусипа Шарафидена по поручению Габита Мусрепова, с участием Д. Абилова [3]. Остальные рукописи были сданы в фонд племянником Машхур-Жусипа Жолмуратом Жусипулы.

В воспоминаниях писателя Зейтина Акышева [4] говорится о том, каким образом первоначально произведение Машхур-Жусипа «Шайтанның саудасы» («Чертов торг») было переведено с письма хадим, как оно было отправлено Д. Абилову, как Д. Абилов потом отправил его составителям Хрестоматии по литературе для 8-го класса К. Бекхожину и Е. Смаилову. Позднее этот дастан вошел в Хрестоматию и до 1946 года переиздавался 3-4 раза.

Таким образом, исследование творчества Машхур-Жусипа, положившее начало в 30-40 годах, в конце 40-х годов претерпевает «неудачи». Одни за другим выходят в свет работы, посвященные односторонне, только с социологических позиций, изучению творчества акына. Одна из них – доклад С. Муканова «Абайдың шәкірттері туралы» («Об учениках Абая») [5]; вторая – труд М. Габдуллина «Діншіл, ұлтшыл М. Көпеев туралы» («О религиозности и национализме М. Копеева») [6].

Причиной выхода в свет таких статей послужило постановление Центрального Комитета КП(б) от «21» января 1947 года «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» («Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы») и др.

Позднее, начиная с 1956 года, на страницах изданий впервые появляются работы, в которых выражается оценка творчества Машхур-Жусипа как собирателя образцов устной народной литературы. Так, например, указывая на неправомочность ошибок, имеющих место в вопросах истории казахской литературы и народного творчества, учитывая научный опыт таких акынов, как Машхур-Жусип, М. Каратаев призывает дать объективную оценку его творчеству [7]. М. Ауезов, А. Коныратбаев, М. Базарбаев, Х.С. Суюншалиев, Б. Кенжебаев, Ы. Дүйсенбаев и другие ученые проявляют огромный интерес к творчеству акына, в особенности, к собранным им образцам фольклора [8].

Подтверждение тому точка зрения М. Ауезова: «Ал, өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан, қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің, ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт». – Перевод: «Мы не должны забывать, что заслуга Машхура велика в том, что, отодвинув даже свои произведения на второй план, он довел до нынешнего поколения многое из наследия прошлых веков. Поэтому в казахской устной и письменной литературе, научном направлении – историографии труд Машхура должен получить нужную оценку». Эта точка зрения М. Ауезова явилась первой, поистине высокой оценкой фольклористской деятельности Машхур-Жусипа. «Мәшһүр поэмалары – ертегі, аңыз негізінде жазылған сюжетті, әңгімелі шығармалар». Перевод: «Поэмы Машхура представляют собой сюжетные произведения, написанные на основе сказок, легенд и преданий», – так характеризуя творчество Машхур-Жусипа, ученый Б.Кенжебаев подчеркивает народность его произведений.

В материалах научно-практической конференции 1959 года, посвященной исследованию литературного наследия Машхур-Жусипа, дается высокая оценка творчеству крупного фольклориста, собирателя образцов устного народного творчества.

В опубликованных в 1956-60-е годы статьях наблюдается тенденция доминирования идеи об умении пользоваться литературным наследием Машхур-Жусипа. Позднее, в период с 1961-го по 1969-е годы, степень изученности данной проблемы несколько снижается. Тем не менее ряд ученых, выражающих мнение о том, что деятельность Машхур-Жусипа заслуживает достойного внимания, постоянно пополняется. Так, исследователь Ы. Дуйсенбаев [9], на наш взгляд, глубоко анализирует произведение акына «Чертов торг» («Шайтанның саудасы»). В своем труде [10] А. Жиреншин исследует труды Машхур-Жусипа, опубликованные в 1907-ом году в Казани.

Одним из первых, кто с 1970-го года начал собирать труды Машхур-Жусипа, кто ставил перед собой задачу об издании произведений акына отдельной книгой, кто поднимал данную проблему на государственном уровне, – был ученый М. Божеев. Однако не все идеи его были реализованы. «Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтен (1858-1931) қалған мұра ішінде: әлеумет мәселесіне арналған неше алуан шығармалар, ұзақ оқиғалы хикаялар, айтыстар, шежірелер, тарихи материалдар, фольклор үлгілері бар. Бұларға қоса акынның араб, парсы, шағатай тіліндегі көшірмелерін есепке алсақ, оның өз қолымен, жиені әрі шәкірті Жолмұрат қолымен, араб әрпімен жазылған. Олардың кейбіреуі қауырсын қаламмен хадимше жазылса, қалғандары кейін қолданылған араб алфавитімен жазылған, - дей отырып,

- ... Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің қазақ фольклоры нұсқаларын жинау ісімен көп шұғылданғаны мәлім. Олардың ішінен «Желкілдек», «Ер Көкше», «Көрұғлы», «Алтын бас, күміс аяқ», «Сайын батыр», «Қырғызға барған батыр» сияқты нұсқаларымен қатар Бұхар жырау, Сақау, Шөже, Шортанбай, Орынбай т.т. көптеген ақын сөздерін де кездестіреміз. Мәшһүрдің ескі сөздердің қалпын бұзбай дұрыс жазып алуды борыш санағандығы сондай жыр нұсқалары табиғи көне түрін мол сақтағандығымен көзге түседі», – делінген [11]. Ученый отмечает: «В наследии Машхур-Жусипа Копеева имеются разнообразные произведения, посвященные социальным проблемам, событийные повествования, айтысы, родословные, исторические материалы, образцы фольклора. Вместе с этим, учитывая копии произведений акына на арабском, персидском, чагатайском языках, следует заметить, что все наследие составляет около 30-и томов. Произведения Машхура написаны арабскими буквами им самим, племянником, его учеником, Жолмуратом. Если некоторые из них написаны гусиным пером на языке хадим, то другие написаны арабским алфавитом. Известно, что Машхур-Жусип широко занимается сбором образцов казахского фольклора. Наряду с такими образцами, как «Желкілдек», «Ер Көкше» («Мужественный Кокше»), «Көрұғлы» («Коруглу»), «Алтын бас, күміс аяқ» (Златоглавый, среброногий), «Сайын батыр» («Мужественный Сайын»), «Қырғызға барған батыр» («Батыр, побывавший у кыргызов»), встречаем мудрые слова Бухар жырау, Сақау акына, Шоже акына, Шортанбая, Орынбая и др. Машхур находится в центре внимания благодаря тому, что он записывал «устаревшие слова», несколько не меняя их формы, собирал образцы жыр в их первоизданном виде» [11]. Таким образом, ученый акцентирует внимание на то, какие жанры охватывают образцы фольклора, собранные Машхур-Жусипом, какой объем они составляют, кем переписаны рукописи, на каком языке написаны, вплоть до того, что они написаны гусиным пером. Самое главное, отмечает М. Божеев, – это то, что Машхур-Жусип собирал образцы устного народного творчества, строго придерживаясь принципов, характерных для сбора. Основным принципом сбора как раз является сохранение форм «устаревших слов» без каких-либо изменений. Вместе с тем некоторые произведения акына опубликованы на русском языке: одни – в антологии «Песня степей», вышедшей в свет в 1940-ом году в Москве, другие вошли в сборник «Поэты Казахстана», изданный в Ленинграде. Начиная с 1983 года, произведения Машхур-Жусипа находятся в центре бурного исследования. Этому свидетельствуют опубликованные материалы, посвященные 125-летию акына [12].

Значительный вклад в изучение творчества Машхур-Жусипа внесли также ученые Института литературы и искусства имени М. Ауезова Академии наук Республики Казахстан. В книге «Қазақ фольклористикасының тарихы»

(«История казахской фольклористики») под редакцией докт. филол. наук Р. Бердибаева целая часть посвящена жизни и творчеству Машхур-Жусипа [13]. Вместе с тем в первый том книги «Дала уалаяты газеті» (Сост. У. Субханбердина) включены материалы, опубликованные в 1888-1894-е годы на страницах этой газеты [14].

В 1990-1992-е годы в издательстве «Ғылым» вышло в свет два тома произведений Машхур-Жусипа. Периодические издания образцов письменной литературы и устного творчества на страницах республиканских газет и журналов обеспечивают ценность наследия акына, обширность издания его.

В 1994 году ученый С.Н. Сутжанов защищает кандидатскую диссертацию по теме «Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы» («Литературное наследие Машхур-Жусип Копеева») [15]. При этом следует подчеркнуть, что все вышеназванные работы открывают широкие возможности для исследования наследия Машхур-Жусипа. Заметим, что автор первой кандидатской диссертации ограничивается лишь информацией о жизни и творческой деятельности акына, обзором его произведений. Сбор фольклорного наследия Машхур-Жусипа из архивов, классификация его, издание его, сравнение и анализ разных рукописных вариантов, вследствие этого определение вклада Машхур-Жусипа в казахскую фольклористику – вопросы перспективы.

Итак, исследование фольклористской деятельности видного представителя казахского фольклора Машхур-Жусипа Копеева охватывает историю казахского народа, раскрывает исторические связи казахского народа и соседних стран, взаимовлияния литературы соседствующих друг с другом стран, раскрывает их общие духовные источники.

В ходе исследования выполнены следующие виды работ:

- из Центрального фонда рукописей Академии наук Республики Казахстан, фонда библиотеки Академии наук и из семейного архива отобраны и изданы образцы, написанные древними арабскими буквами;

- уточнены, при каких обстоятельствах, когда и от кого получены образцы народной литературы;

- произведена оценка письменных образцов Машхур-Жусипа с учетом того, что многие из них переданы в виде копий в нескольких вариантах;

- с учетом различных причин воздержания называть имя Машхур-Жусипа, издания его наследия под другим именем выяснены, при каких обстоятельствах и каким изменениям подвергались оригиналы рукописей;

- определены причины и возможности, по которым распространенные среди народа образцы Машхур-Жусипа подверглись тем или иным изменениям;

- произведены сравнения письменных образцов Машхур-Жусипа с образцами, собранными в 19-ом веке Ш. Уалихановым, В.В. Радловым,

Г.Н. Потаниным, позднее А. Диваевым; определены их универсальность и особенности;

- даны толкования слов, обозначающих в образцах Машхур-Жусипа географические наименования, наименования родов, называющих имена людей;

- на богатом материале осуществлена попытка определения места Машхур-Жусипа в казахской фольклористике.

Письменные образцы Машхур-Жусипа в полной мере соответствуют основным требованиям, предъявляемым к собирателям фольклора. Во-первых, акын всегда указывает, при каких обстоятельствах и от кого получал материалы. Во-вторых, Машхур-Жусип сохранял на письме мысли народа, особенности его разговорного языка. В-третьих, акын приводит факты, обосновывающие историчность, реальность той или иной легенды. Этим обуславливается то, что образцы Машхур-Жусипа являются ценным источником материалов исследования для истории казахского народа, философии, литературы, языка, педагогики. Материалы Машхур-Жусипа могут послужить ценными материалами для исследования русской, узбекской, татарской, киргизской культур.

Научный труд написан на основе нигде еще не опубликованных образцов. Изданные до настоящего времени образцы фольклора являются копиями, которые распространялись среди народа в устной форме, в которых, следовательно, сочетаемость слов подвергалась различным изменениям, сюжеты одного произведения повторялись в других. Они издавались научно не обоснованными. Ценность этого исследования заключается в разграничении оригинала материалов, их первоисточников. В исследовании определяется вклад Машхур-Жусипа как собирателя очень богатого материала, проводится жанровая и тематическая классификация материалов, выявляются оригиналы различных вариантов, выясняются исторические обстоятельства, при которых были собраны эти образцы. Все эти задачи выполняют ведущую роль в определении истории казахского фольклора.

Результаты исследования можно применить в качестве специальной части или главы в учебнике «Қазақ фольклористиканың тарихы» («История казахской фольклористики»), предназначенном для студентов филологического факультета вузов. Материалы исследования можно использовать при разработке спецкурса для студентов филологического факультета университетов и институтов. Практическая значимость исследования определяется возможностью использования его в истории, истории философии, истории педагогики, истории языка и в других областях науки, а, самое главное, – в фольклористике

ЛИТЕРАТУРА

1. Толыбайұғлы М. Қарқаралыдан хат. Дала уалаяты газеті. 1980, №19, 11 май; Ботбаев М. Кім тұрар сөз сөйлемей көңіл қызса. Дала уалаяты газеті. 1892, № 47.

2. Садуақасов С. Қазақ әдебиеті. //»Халық кеңесі» газеті, № 42, 2 наурыз, 1993. - 4 б.
3. Әбілев Д. Мәшһүр-Жүсіп. // Жұлдыз, №12, 1992. - 116-129 б.
4. Ақышев З. Деректер. // Қазақстан мұғалімі, 16 сентябрь, 1983.
5. Бұл баяндама 1951 жылы 15 маусымда Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты мен Қазақстан Совет Жазушылар Одағы бірлесіп өткізген «Абайдың әдеби мұрасы» мәселесін талқылауға арналған ғылыми айтыста жасалған. Қараңыз: Мұқанов С. Абайдың шәкірттері туралы. //Абай, № 4, 1992. - 57-70 б.
6. Ғабдуллин М. Діншіл, ұлтшыл М. Көпеев туралы. // Социалистік Қазақстан, 1952.
7. Қаратаев М. Қайта қарауды қажет ететін мәселе. // Қазақ әдебиеті, 10 август, 1956. - 3 б.
8. Қараңыз: Қоңыратбаев Ә. М.Ж. Көпеев лирикасы. // Қазақ әдебиеті, 19 июнь, 1959. - 3 б.
9. Базарбаев М. Қазақ әдебиет тарихын зерттеудің кейбір мәселелері. // Қазақ тілі мен әдебиеті, 10, 1958. - 31-39 б.
10. Сүйіншәлиев Х. Ғылыми мәні зор еңбек. // Қазақ әдебиеті, 2 декабрь, 1980, - 3 б.
11. Әуезов М. Әдеби мұра және оны зерттеу. - А., 1961. - 358 б.
12. Кенжебаев Б. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті, - А.: Мектеп, 1976. - 63-65 б.
13. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. - А.: Жазушы, 1970. - 7-10 б.
14. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. - А.: Жазушы, 1970.
15. Жиреншин Ә. Қазақстан кітаптары тарихынан. - А.: Қазақстан, 1971.
16. Бөжеев М. Мәшһүр-Жүсіп мұралары хақында. // Жалын, 1974. - 127, 129 б.
17. Әбілев Д. Шежіре болған серігі. // Қазақ әдебиеті, 26 август, 1983; Дәуітов С. Халықтың маржан сөзін қадірлеген. Сонда.
18. Қазақ фольклористикасының тарихы. - А.: Ғылым, 1988, - 353- 389 б.
19. Дала уалаяты газеті. - А.: Ғылым, 1989.
20. Сүтжанов С.Н. Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы. // филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - А., 1994.

Түйіндеме

Мақалада қазақтың белгілі ақыны Мәшһүр - Жүсіп Көпейұлының қолжазбаларын зерттеу мәселелері сөз болады.

Resume

The paper analyzes the problems of research of Kazakh poet Mashkhur Zhusip Kopeev manuscripts.

УДК 81' 32:81'27

КОНТРАСТИВНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЙ И СМЫСЛОВ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ

А.Д. Канапьянова

университет «Туран - Астана», г. Астана

Универсалии и уникалии в языках - предмет исследования в сопоставительной и в контрастивной лингвистике, типологические основы которых были заложены еще Л.В. Щербой. В последние годы наиболее значительные результаты в области контрастивно – сопоставительных исследований получены в работах В.Г. Гака, М.И. Исаева, Э.Д. Сулейменовой, З.К. Ахметжановой. В.Г. Гаком, разработавшим методологию сопоставительного исследования, были определены ее цели, которыми являются: 1) выявление сходжений и расхождений в использовании языковых средств различными языками; 2) изучение конкретных особенностей обоих языков; 3) установление общих закономерностей и фактов, свойственных разным языкам, выявление конкретных языковых универсалий и возможность их реализации в конкретных языках [1, 9-10].

В ведении контрастивной лингвистики находятся, по мысли Э.Д. Сулейменовой, следующие проблемы: «анализ языка и единиц двух языков с позиции типологии и коммуникативной лингвистики, функционально-коммуникативное представление языкового материала, психолингвистические и педагогические проблемы овладения вторым языком. Типологические обобщения, коммуникативно-функциональный анализ и лингвопедагогический подход должны быть синтезированы в рамках контрастивной лингвистики» [2, 17-18].

Анализ многозначных слов (их значений и смыслов) в разных языках с целью выявления их сходств и различий вызван необходимостью иметь сведения об их сходстве и различиях с целью предотвращения переводческих ошибок, преодоления семантической интерференции, возникающей вследствие расхождений в семантических структурах многозначных слов в разных языках. Многозначные слова – это семантическая универсалия. Это результат действия универсальных законов развития многозначности. Однако проявление этих законов в разных языках различно.

Полисемия или многозначность слова – это наличие у одного и того же слова нескольких, связанных между собой значений. Многозначность слова возникает в результате видоизменения и развития первоначального значения какого-либо слова. При этом развертывание значения идет не по прямой линии, а вокруг основного значения и каждое из вторичных значений может, в свою очередь, стать новым центром семантического употребления.

Многозначное слово представляет собой совокупность нескольких взаимосвязанных значений, актуализирующих в контексте заключенные в слове заранее, (т.е. слове как элементе языковой структуры) различные значения. Роль контекста в этом случае заключается в отборе нужного в данный момент виртуального значения и его актуализации [3, 4].

Л.А.Новиков рассматривает многозначное слово как единство лексико – семантических вариантов, число которых равно числу отдельных значений [4].

Понимание языкового знака – слова, как совокупности лексико – семантических вариантов, предполагает подход к его семантике в термине «семантическая структура слова» [4]. Под семантической структурой слова мы будем понимать, - пишет И.В. Арнольд, - структурное множество возможных для слова лексических значений, вариантов и оттенков и их эмоциональной и стилистической окраски, проявляющихся в разных формах и контекстах употребления, т.е. находящихся в отношениях дополнительной дистрибуции [5].

Для семантической структуры многозначного слова характерны семантические сети, в основе которых лежит одна исходная семема, вокруг этой семемы группируются производные от нее семемы (ЛСВ). ЛСВ находятся между собой в отношениях производности – эпидигматических отношениях.

В семантической структуре слова основное значение и производные значения имеют и план содержания, и план выражения. Основное, прямое значение слова, характеризуется наличием этих двух планов, а лексико – семантические варианты реализуют план содержания в условиях дополнительной дистрибуции, т.е. в контексте, который реализует содержание лексико-семантического варианта основного значения. Контекст – это дополнительная дистрибуция, окружение слова, которое способствует пониманию ЛСВ. План выражения ЛСВ – это означающее, относящееся к основному значению и формирующее его. В этом случае мы имеем один план выражения (одно означающее), которое выражает в условиях дополнительной дистрибуции несколько планов содержания. Согласно принципу асимметрии языкового знака, один знак может нести несколько элементов плана содержания, а один элемент плана содержания может обозначаться несколькими знаками в плане выражения [6, 85-90].

Принимая этот принцип мы признаем в то же время, что за каждым знаком стоит определенное содержание, а каждое содержание обязательно находит выражение в определенном знаке; иначе говоря, существуют параллельные ряды квантов содержания и квантов выражения, которое хотя и асимметрично, но в конечном счете неизменно коррелируют [7, 184-186].

Однако в последние годы лингвисты стали находить больше случаев, когда элементы плана содержания не выражаются средствами плана выражения, а их присутствие обусловлено как следствие, вывод или предпосылки тех

компонентов содержания, которые носили словесное выражение. В таких случаях можно говорить о феномене подтекста, который возникает в результате домысливания тех идей, которые выражены в тексте словесно. Подтекст – это предпосылки к сказанному, следствие и выводы из него, это понимание состояний и действий, сопутствующих названным [8, 6].

Существование подтекста становится возможным потому что значение, выраженное с помощью звукового знака, само может быть сигналом или знаком для другого значения, возникающего по ассоциации с первым.

В семантической структуре многозначного слова совмещаются и лексическое значение слова, и смысл. Они представляют собой две основные стратификации семантики слова, поэтому при сопоставительно-контрастивном анализе многозначного слова следует выделять два уровня анализа семантики слова: уровня структуры лексического значения – уровня устойчивых, принятых в данном языковом коллективе и нормативно закреплённых словарями значений и их составляющих, и уровня смысловой структуры слова, который, вмещая в себя структуру лексического значения и ее элементы, представляет собой образование более высокого порядка, ориентированное не столько на сам предмет, обозначенный словом, сколько на его концептуальное восприятие в рамках национального самосознания или в рамках заданного дискурса.

Соответственно можно говорить, - пишет В.Н. Манакин, - о двух основных типах смыслах слов: 1) как о ментальных (концептуальных) образованиях в пределах данной языковой культуры; и 2) как о конкретном содержании, которое слово приобретает в том или ином контексте, (ситуации, дискурсе) [9, 218].

Сопоставительно – контрастивный анализ значений слов и их смыслов в разных языках, показывает, что во многих случаях могут совпадать прямые значения слов. Однако в случаях действия закона семантической открытости слов значения слов в разных языках не совпадают, так как в одном языке семантическая структура слова может быть представлена в развернутом виде, когда каждую сему в смысловой структуре слова можно условно рассматривать как отдельное самостоятельное слово, в структуру которого входят другие семы, последние, по мере необходимости, также можно раскладывать на составляющие. В «распакованном» виде слово вмещает гораздо большее количество семантических признаков, чем это могут отразить самые полные толковые словари. Именно на этой особенности слова основывается его семантическая открытость, изменчивость и вариативность [10].

Слова, имеющие развернутую семантику и семантическую открытость имеют больший объем значений. Слова же, существующие в «упакованном» виде, имеют закрытую структуру и этим объясняются случаи несовпадения лексико-грамматических дефиниций слов в словарях разных языков. Так,

слова разных языков «бауыр», «печень», «liver», обозначают одинаковые денотаты, но семантический объем их и развернутость в разных языках неадекватна. В казахском языке слово «бауыр» имеет развернутую структуру, например: бауыры жазық ат (широкобрюхий конь), бала-адамның бауыр еті (самое дорогое); бауырың бас (прижимать к себе, к передней части туловища), баурыңа қыс (прижимать к себе), бауыр (брат), таудың бауырында (на склоне горы), бауыры жат (не признающий своих родственников), жылан бауыр (гусеничный), тас бауыр (жестокый), бауыры балкыды (расслабиться), бауыры бүтін (здоров как бык), бауыры арық кара жер (могила), бауырыңа тарт (привлекать на свою сторону), бауыры тартылды (натренированный конь), ер-тоқымың бауырыңа алу (подготовиться) и др. [11, 131-132]. В русском языке слово «печень» имеет только прямое значение; «крупная железа человека и животных, вырабатывающая желчь и участвующая в процессах пищеварения, обмена веществ и кровообращения» [12, 119]. В английском языке «печень» - «liver» также не имеет переносных значений. В казахском языке «печень» - это многозначное слово, а в русском и в английском – это однозначные слова, хотя во всех трех языках они обозначают одно и то же понятие.

Не совпадают сочетаемостные потенции слов в разных языках. Так, в одном языке лексема может иметь широкий характер значения и располагает широким кругом сочетаемости, а в других языках данная лексема, обозначающая тот же денотат, имеет узкий круг сочетаемости, сравните круг сочетаемости слов ақ, белый, white.

В казахском языке насчитывается 46 сочетаний слова белый [13, 126-130]. Ағынан жарылды, ақ адал малы, ақ ауыз кой, ақ бата, ақ бауыр тары, ақ безер де көк безер, ақ пейіл, ақ көңіл, ақ желек, ақ жем, ақ жаулық, ақ қанбақ, ақ ниет, ақ өт, ақ сабақ, ақ тер, көк тер болды (кара терге тусті), ақ тутек, ақ тілек, аузынан ақ ит кіріп, кара ит шықты, ақ шағаладай, ақ собық (собықтың әлі қатпаған көзі), ақ сорпа сүзбе, қатық, күрт өзіп қосқан сорпа), ақ тамақ, аузы аққа тиді, ақ бүйрықты өлім, ақ сөйле, аузынан ақ май ағызу, жұлдыздай ақ, ақ ұлпа, ақ үстіңнен кара таныды, ақ шарбы (жуқа булт), ақ шегір (бүркіттің тусі), ақтан куйді, ақ түн т.д.

Сравните окружение слова белый в русском языке: белый снег, белые ночи, (светлые); белая горячка, белая кость, белое мясо, белые стихи, поражение белых, белый билет, середь бела дня, белым-бело, белый флаг, белый террор) и др.

Сравните в немецком языке: weiB, ein weibes Blatt Papier (чистый лист), die weiBe Fahne hissen – поднять белый флаг; ein wieber Fleck auf der Landkarte – белое пятно (неисследованное место), weiber Flub – медицинские бели, weiber Kohle – белый уголь, энергия воды; weiber Schrecken – белый террор; der weibe Sport – 1) зимний спорт, лыжи; 2) теннис; der weibe Tod – смерть среди льдов (снегов), Weibe Woche – неделя распродажи бельевого товара, der weiBe Sonntag – религиозное воскресенье после пасхи, die weibe Frau – сев. Белая дама (призрак, привидение).

В английском языке слово «белый» (white) обозначает цвет, например: white mushroom; polar bear; в переносном значении используется в значениях:

1) правительство (the White House); 2) манера поэтического изложения (blank verse); 3) обозначение мира (in the wide world).

Несмотря на то, что в основном в этих языках совпадают прямые значения слов (обозначение цвета), переносные значения слов не совпадают, так как слова «белый», «ак», «white», «weiB» приобретают в контекстах неадекватные конкретные содержания.

Неадекватным в разных языках является ментальный (концептуальный) смысл слов, когда в контексте культуры данного народа слово получает культурное значение, обусловленное мировидением народа, его ценностной ориентацией, например, слово «ак» в языковом сознании казахов имеет и сакральное значение: ак каска, ак жол, ак тілек, ак бата и др. В немецком языке сакральное значение имеют сочетания слов der weiBe Sonntag, die weiBe Fran.

Диапазон смысловых различий у сопоставляемых слов может колебаться от очень незначительных, едва осознаваемых различий до таких, которые качественно изменяют восприятие смысла, так английское whispering leaves может звучать по русски как шуршание (шорох) листьев (листвы) или дословно перешептывание (шепот) листьев (листвы). Подобные смысловые употребления, в отличие от прямых номинаций, будоражат целый комплекс психо-семантических ассоциаций, вызывают другие значения и смыслы, поскольку, как писал В.В. Виноградов «Вне зависимости от данного употребления, слово присутствует в сознании со всеми значениями, со скрытыми и возможными, готовыми по первому поводу всплыть на поверхность» [14, 14].

Смысловая структура многозначного слова в таком понимании представляет собой особое виртуальное образование, включающее в себя не только явные (заданное лексическим значением), но и скрытые, имплицитные семантические элементы, обусловленные всем многообразием смысловых связей слова в парадигматическом, синтагматическом, ассоциативно-психологическом, культурологическом аспектах.

Таким образом, контрастивно – сопоставительный анализ многозначных слов в разных языках показал неадекватность их смысловой структуры, расхождения в толкованиях прямых, переносных значениях слов и их смыслов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1983.
2. Сулейменова Э.Д. Предмет контрастивной лингвистики и концепция национально – русского двуязычия // Русский язык и литература в казахской школе. – М., 1989. № 7.
3. Васильев Л.М. Полисемия // Исследования по семантике. – Уфа, 1975.
4. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982.

5. Арнольд И.В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте // Иностранные языки в школе. - М., 1975. № 5.
6. Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч II. - М., 1965.
7. Знаковая природа языка // Общее языкознание. - М., 1970.
8. Попова З.Д. Лексическое значение в аспекте знаковой теории языка // Аспекты лексического значения. - Воронеж, 1982.
9. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. - Киев: Знання, 2004.
10. Манакин В.М. Фактори семантичних перетворень слів у мовленні // Мовознавство. - Киев, 1988. № 6.
11. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - М., 1972.
12. Қазақша - орысша сөздік. - Алматы, 2001.
13. Словарь русского языка. - М., 1983.
14. Кәсәбаев І. Қазақ тілінің фразологиялық сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1977.

Түйіндеме

Берілген мақалада контрастивті-салыстырмалы талдау мағынасы мен көп мағыналы сөздің мәні қарастырылған.

Resume

In the article contrastive - comparative analysis of meanings and senses of multiplevalued words is considered.

УДК 808.1: 821

МОДАЛЬНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ АВТОРСКОГО «Я»

Г.А. Кривенко

Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар

В исследованиях последнего времени центр внимания ученых перемещается с языка на его носителя – человека, что привело к переходу от лингвистики «имманентной», предполагающей рассмотрение языка «в самом себе и для себя», к лингвистике антропологической, изучающей «язык в тесной связи с человеком, его сознанием, мышлением, духовно-практической деятельностью» [1, с. 8]. Этот факт объясняется тем, что, создав язык, человек отразил в нем свой облик. Он запечатлел в языке все, что ему известно о нем самом и его физическом облике, его внутренних состояниях, эмоциях и

интеллекте, все, что ему известно о внешнем мире, свое отношение к себе и окружающему миру.

Антропоцентрическая направленность современных лингвистических исследований привела специалистов к активному изучению модальности художественного текста.

Модальность (от лат. *modalis* – модальный; лат. *modus* – мера, способ) – это сложная и многоаспектная категория, являющаяся, по образному выражению Ш. Балли, «душой предложения». Термин «модальность» пришел в языковедение из классической формальной логики. Модальность – в разных предметных областях – категория, характеризующая способ действия или отношение к действию, являющаяся языковой универсалией.

В зарубежном языковедении начальный этап в изучении данной категории связан с именем французского лингвиста Ш. Балли, сделавшего принципиально важное замечание о том, что «...нельзя придавать значение предложения высказыванию, если в нем не обнаружено хоть какое-либо выражение модальности» [2, с. 44]. Именно Ш. Балли принадлежит выделение в смысловой структуре предложения диктума (объективной семантической константы) и модуса (субъективной переменной константы), ставшее в дальнейшем основой для различения двух типов модальности – объективной и субъективной.

Изучение модальности в русской лингвистической традиции заложено в трудах В.В. Виноградова, причислившего эту категорию к числу основных, центральных языковых категорий, в разных формах «обнаруживающихся в языках разных систем». «Любое целостное выражение мысли, чувства, побуждения, отражая действительность в той или иной форме высказывания, облекается в одну из существующих в данной системе языка интонационных схем предложений и выражающих одно из тех синтаксических значений, которые в своей совокупности образуют категорию модальности» [3, с. 38-89]. Отражение в речи объективной действительности, а также участие субъекта речи в этом процессе и определяет сущность модальности, которую в самом общем виде можно представить как выражение субъективного и объективного в языке. Объективную модальность, выражающую отношение сообщаемого к действительности в плане реальности и потенциальности, считают одним из обязательных признаков высказывания. Объективное в речи вытекает из объективных свойств объекта или явления объективной действительности, а также обусловлено объективными характеристиками субъекта как представителя некоего социума, так как «многие жизненные отношения совпадают у больших групп людей или даже у всего человечества в меру общности тех или иных объективных характеристик». Объективная модальность отражает объективные связи реальной действительности,

независимый от акта общения денотат – факт или явление объективной действительности. В содержательном плане значение объективной модальности традиционно ограничивается тремя характеристиками и их разновидностями: возможности, необходимости и реальности существования какого-либо факта объективной действительности.

В лингвистической науке существуют два понимания категории модальности: узкое и широкое. Согласно узкому подходу, языковая модальность понимается как прямая аналогия модальности суждения; будучи семантической категорией, она «реализуется во всем составе предложения и не накладывает каких-либо особых признаков на структуру предложения». Данная точка зрения не имеет широкого распространения, ибо она сводит языковую модальность к логической модальности суждения, ограничивая ее выделяемыми в формальной логике значениями возможности, необходимости и действительности [4, с. 94-98].

В.З. Панфилов, рассматривая категорию модальности на уровне предложения в тесной связи с анализом логической категории модальности и суждения, выделяет два типа модальных значений: объективную модальность и субъективную модальность, при этом объективная модальность «отражает характер объективных связей, наличных в той или иной ситуации, на которую направлен познавательный акт, а именно, связи возможные, действительные и необходимые». Субъективная модальность «выражает оценку со стороны говорящего степени познания этих связей, то есть она указывает на степень достоверности мысли, отражающей данную ситуацию» [5, с. 75].

Согласно второму, широкому подходу (идущему от Ш. Балли и В.В. Виноградова), в содержательный объем модальности включаются значения реальности/нереальности, утверждения/отрицания, достоверности, вероятности, необходимости, возможности, желательности, а также значения побуждения, волеизъявления и эмотивности [6, с. 65-70]. Подобная широта в подходе к пониманию семантического объема модальности закономерно приводит исследователей к попыткам ограничить или упорядочить комплекс значений, входящих в ее состав, установить структурно-функциональную иерархию отдельных семантических пластов модальности в содержательной структуре предложения.

Т.И. Дешериева модальность рассматривает как «лексико-грамматическую категорию, характеризующую целевую коммуникативную установку, тип связи субъекта и предиката суждения, обозначенного предложением, интентом последнего и модус отношения говорящего/пишущего к смыслу сообщения. Тем самым модальность выражает отношение суждения к действительности с точки зрения субъекта речи и отношение последнего к смыслу сообщения» [7, с. 44-45].

Модальность является широкой семантической категорией, она во многом определяет смысловую структуру предложения, обеспечивающего «живой

контакт с внеязыковой действительностью» [8, с. 141]. А.Б. Туманова отмечает, что модальность изучается в первую очередь на уровне предложения: «Модальность в структуре предложения рассматривается как признак отношений между предикативными единицами, как коммуникативный признак, представляющий предложения по типу целевой установки, как структурно-семантический признак предложения, выражающий отношения говорящего к сообщаемому и оценку его в плане реальности/ирреальности» [9, с. 74].

Фрагментом языковой категории модальности является модальность художественного текста, поскольку «художественный текст, являясь искусственно организованной структурой, материализованным фрагментом специфической гносеологической и национальной культуры этноса, передает определенную картину мира и обладает высокой силой социального воздействия. Текст как идиостиль реализует, с одной стороны, имманентные черты определенной системы языка, с другой, – представляет собой результат индивидуального отбора языковых ресурсов, соответствующих эстетическим или прагматическим целям писателя» [10, с. 75]. Художественный текст как законченное речевое произведение пронизан «субъективностью и антропоцентрическими устремлениями, а антропоцентричность выражается в речи и как субъективно-модальное значение» [11, с. 194].

Семантической основой субъективной модальности считают оценку, которая характеризуется разнообразием значений и их оттенков. В связи с возросшим интересом к проблеме субъективной модальности происходит постоянное расширение ее объема за счет включения в нее новых значений. В семантический объем субъективной модальности разными исследователями включаются различные значения:

- абсолютной и сравнительной оценки,
- экспрессивно-эмоциональной оценки,
- значения запретного/разрешенного,
- желательного/нежелательного,
- известного/неизвестного,
- значение истинности/ложности,
- утверждения/отрицания,
- потенциальности/целенаправленности,
- категоричности/некатегоричности,
- возможного/невозможного и так далее.

Значительный шаг на этом пути сделала, на наш взгляд, Г.А. Золотова, которая, опираясь на концепцию модальности, предложенную В.В. Виноградовым, выделяет три аспекта модальных отношений:

- отношение содержания высказывания к действительности в плане его реальности/ирреальности с точки зрения говорящего – объективная модальность;

- отношение говорящего к содержанию высказывания в плане его достоверности/недостоверности – субъективная модальность;

- отношение между субъектом действия (носителем признака) и действием (предикативным признаком) – по терминологии автора, внутрисинтаксическая модальность [12, с. 57].

Данная классификация принимается многими исследователями модальности, однако страдает, как и некоторые другие классификации подобного рода, излишней привязанностью к форме, на что справедливо указывает Т.В. Шмелева. «Многие существующие варианты дифференциации модальных значений, – замечает исследователь, – являются по существу разделениями со стороны плана выражения и с некоторыми огрублениями могут быть сведены к различению модальности наклонения и модальности лексических показателей» [13, с. 95].

В последние десятилетия в лингвистике произошел заметный поворот к интенсивному изучению содержательной структуры языка, проявившийся в последовательной функционально-семантической и антропоцентрической направленности лингвистических исследований, построенных на функциональном подходе, «с точки зрения которого внутреннее строение систем отходит на второй план, а в центре внимания оказываются отношения и связи объекта как целого с окружающей средой» [14, с. 148]. В данном отношении интерес представляет высказывание Е.В. Падучевой о том, что «прикрепленность речевого высказывания к действительности... создается не только референцией предметных наименований, но и референцией компонентов с пропозициональным значением, которые соотносятся с фактами, событиями, ситуациями» [15, с. 10].

Адекватный семантический анализ модальности возможен только при учете ее функционирования в речи, в коммуникации, высшей единицей которой является текст. Именно в тексте актуализируются значения всех модальных единиц, в результате синтеза и взаимодействия которых возникает модальный смысл текста, представляющий собой сложное явление, не равное простой сумме модальных значений единиц, составляющих текст. Модальность является текстообразующей категорией.

Модальность в художественных текстах рассматривается как «коммуникативно-семантическая категория, выражающая субъективное, но базирующееся на объективных факторах, отношение автора к своему сообщению, проявляющееся как результат выбора предметов и явлений объективной действительности, качественной оценки текстовых объектов и способе отражения между явлениями в тексте» [16, с. 28]. В текстах художественной коммуникации модальная направленность определяется художественным мировоззрением автора, его эстетическим кредо, отношением к окружающей действительности. «Модальность выявляется в процессе

интеграции частей и способов их сцепления, в характере предикативных и релятивных отрезков текста...» [16, с. 187]. Модальность также рассматривается как часть прагматики художественного текста, в основе которого лежат субъективно-модальные смыслы одобрения/неодобрения.

Семантическую основу категории модальности составляют: предметная модальность, представляющая отраженную в тексте авторскую модель действительности, и оценочная модальность, модифицирующая предметную модальность дополнительными качественно-оценочными характеристиками сообщаемого в тексте.

Предметный аспект текстовой модальности, передающий соотношение между текстовым содержанием и реальной действительностью с точки зрения автора, несет в себе определенную информацию о предмете, ситуации реальной действительности: все слова в тексте, все предложения, как и текст в целом, актуализированы. Они выступают не как словарные лексемы и гипотетические синтаксические конструкции, а как означающие конкретные предметы и реальные высказывания о конкретных фактах и ситуациях. Отнесенность к действительности, или актуализация, является необходимым свойством всякого текста.

Субъективное и объективное – неотъемлемые составляющие текстовой модальности, степень проявления которых зависит от ряда факторов, основным из которых является фактор стиля/жанра текста. В тех жанрах текстов, которые являются непосредственно «привязанными» к действительности, к предмету, факту или явлению объективного мира (например, научно-технические тексты, тексты некоторых жанров деловых документов, некоторые жанры газетных сообщений), объективное выступает достаточно весомо, и авторы текстов пытаются это подчеркнуть, подавая информацию в безличной форме. Однако уже сам выбор объекта для описания и определенный ракурс рассмотрения этого объекта в тексте говорят об относительности объективности.

Таким образом, модальность на уровне текста можно рассматривать как категорию, в которой объективное и субъективное принципиально неразделимы. Соотношение субъективного и объективного в модальности представляется следующим: объективное как общее, общеязыковое, общенациональное; субъективное – как частное, принадлежащее конкретному акту коммуникации, личностное или авторское. Эти категории взаимосвязаны, существование одной невозможно без другой, и служат они передаче различных планов отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постовалова М.В. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – Москва: Наука, 1999. – С. 8-70.

2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Москва, 1955. – 416 с.
3. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды Института русского языка. – Москва, 1950. Т. 2. – 293 с.
4. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения. – Москва: Наука, 1977. – 204 с.
5. Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопросы языкознания. – Москва, 1961. № 1. – С. 94-98.
6. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Москва: Наука, 1990. – 263 с.
7. Дешериева Т.И. Категория модальности в нахских и иноструктурных языках. – Москва, 1988. – 467 с.
8. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Ленинград, 1972. – 216 с.
9. Туманова А.Б. Экспликация модусных смыслов в художественном дискурсе писателя-билингва. Монография. – Алматы: КазНТУ, 2006. – 209 с.
10. Базалина Е.Н. Художественный текст и модальность // Научная мысль Кавказа. – Ростов-на-Дону, 2000. № 7. – С. 75-76.
11. Бабенко Л.Г., Васильев И.Е., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – Екатеринбург: Изд-во Урал ун-та, 2000. – 534 с.
12. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – Москва, 1973. – 368 с.
13. Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – Москва, 1984. – С. 78-100.
14. Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск: Наука, 1982. – 239 с.
15. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: Референциальные аспекты семантики местоимений. – М: Издательство ЛКИ, 2008. – 292 с.
16. Донскова О.А. Средства выражения категории модальности в драматургическом тексте. – М.: Наука, 1982. – 113 с.

Түйіндеме

Мақалада көркем мәтінің модальдық зерттеулерінің өзекті мәселелері айқындалып, бұл категорияны меңгерудің әртүрлі жақтары қарастырылған.

Resume

The article deals the actual research of modality of the text, also different approaches to study the category are viewed.

РЕЧЕВАЯ АКТИВНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И ВЫБОР

К.Х. Рахимжанов, М.К. Акишева

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

С понятием «речевая деятельность» органично связано понятие «речевое поведение». По словам известного лингвиста А.В. Колмогоровой, «термин «речевая деятельность», предусматривает определённый ракурс рассмотрения процесса актуализации языковой способности человека: фокусируя внимание на исключительных качествах человека как существа, снабжённого определёнными априорными категориями, способностями (например, языковой способностью), отделяющими его от других живых существ, сочетание «речевая деятельность» предполагает наличие только одного «центра притяжения», одного активного и доминирующего субъекта – говорящего/слушающего, действующего при помощи языка, руководствуясь своими собственными целями и мотивами» [1]. Сам факт одного «центра притяжения», под которым понимается как говорящий, так и слушающий, позволяет не выделять деятельность кого-то из них как первоначально важную: в реальности их «общая» речевая деятельность очень глубоко взаимно переплетается. Говорящий, выбирая средства выражения своих интенций/намерений, создает образец или модель возможного понимания адресатом тех или иных вариантов выбора. Слушающий также предпринимает свои действия для достижения адекватной интерпретации, прилагает усилия для того, чтобы представить действия говорящего, полнее увидеть его намерения.

Последние исследования в современных гуманитарных и естественных науках доказывают мысль о том, что нельзя забывать о том, что человек – это биологический организм, существование которого тесно связано с окружающей био-социо-культурной средой, к которой человек, как и любой другой организм, должен адаптироваться, гибко реагируя на те её изменения, которые существенны для его жизнедеятельности. А «развитие в XX веке биосемиотики, теории самоорганизующихся систем, теории автопойезиса способствует смещению исследовательского интереса с процессов действия человека в мире на процессы взаимодействия человека с этим миром, где языковая способность приобретает статус важнейшего адаптивного механизма, поскольку позволяет homo loquens выйти за пределы своего собственного когнитивного опыта, образа своей субъективной реальности, для того, чтобы моделировать общий мир с другими членами сообщества, мир,

в котором можно сосуществовать и иметь взаимный доступ» [2]. Поэтому не случаен тот факт, что в научный дискурс был введён термин «речевое поведение», предусматривающий рассмотрение речевой активности человека через призму двух ключевых понятий: взаимодействие и выбор.

В целом понятие «поведение» удачно определяется как процесс взаимодействия между организмом и средой, детерминированный характером реагирования организма на сигналы извне [2]. А под речевым поведением в части исследований понимается стереотипичное и индивидуальное проявление автоматизированного, интуитивного выбора говорящим речевых сигналов скрытых нюансов смысла (Матвеева Г.Г.), словесно выраженная часть эмпирически наблюдаемого и воспринимаемого адресатом внешнего проявления коммуникативной деятельности, последовательность речевых поступков (Борисова И.Н.). В исследованиях понятие «речевое поведение» иногда используется в качестве синонима понятия «речевая деятельность». В связи с этим соотнесем названные понятия с рядом других.

Проведенный обзор научных источников по затронутой проблеме показал, что существует тесная связь речевого поведения, речевой деятельности и речевого общения. Но, вместе с тем, можно увидеть, насколько различны даваемые исследователями определения названных понятий.

Определение сущности понятия речевого поведения требует повторного обращения к концепту деятельности в связи с тем, что эти два понятия в работах одних исследователей (А.Р. Лурия, А.А. Леонтьев, И.В. Страхов, Т.Г. Винокур) употребляются как синонимичные и взаимозаменяемые, в работах других (И.А. Зимняя, М.В. Демин, Е.А. Маслыко), напротив, не рассматриваются как тождественные. Уточнение понятия «поведение» обуславливает необходимость его соотношения с понятием «деятельность», а вслед за этим на этой основе установления его особенностей. Это станет возможным, если соотнести структуры поведения и деятельности.

Известно, что методологической основой теории деятельности являются философская концепция о единстве сознания и деятельности, которая нашла подтверждение в исследованиях психологов С.Л. Рубинштейна, А.Н. Леонтьева, В.В. Давыдова, понимание отражения как деятельности у М.И. Смирнова, рассмотрение деятельности как способа бытия социальной действительности, основанной на таких признаках, как продуктивно-преобразовательный, общественный характер и сознательное целеполагание у А.В. Мудрика, М.В. Демина, Л.П. Буевой.

Наиболее общим пониманием деятельности является ее трактовка как способа существования, бытия человека (А.А. Леонтьев, Л.П. Буева, И.А. Зимняя). Такое понимание деятельности позволяет говорить о взаимосвязи человека с окружающим миром в процессе осуществления деятельности. Анализ деятельности как специфической человеческой

активности, направленной на достижение конкретной цели, характерно для исследований В.Д. Шадрикова, А.В. Маргулиса, А.Н. Леонтьева, Д.Ю. Панова, А.С. Золотняковой, М.В. Демина. Есть еще один важный аспект рассмотрения деятельности – анализ через ее социальную обусловленность (А.В. Маргулис, Л.П. Буева, А.А. Леонтьев, В.Д. Шадриков, Л.А. Радзиховский, В.В. Давыдов). В работах названных авторов деятельность в общем виде предстает как способ бытия социальной действительности, направленный на достижение общественно-значимых целей и преобразование социальной действительности, подчиненный общественным нормам.

Большая часть имеющихся представлений о деятельности человека сводится к пониманию ее как процесса создания условий для существования и развития индивида в соответствии с его потребностями, целями и задачами; или как такой активности субъекта, которая состоит из системы сознательных действий, направленных на достижение некоторой цели для осуществления' взаимодействия с миром, его целесообразного изменения и преобразования. Однако в определениях, даваемых исследователями, отсутствует четкая граница между такими двумя понятиями, как поведение и деятельность.

К примеру, Г.О. Винокур и А.А. Леонтьев трактуют речевое поведение как целенаправленную деятельность. В других исследованиях понятия используются как близкие по значению, а оттенки семантической дифференциации не принимаются во внимание как существенные для логики исследования.

Наши же исследования подводят нас к мысли о том, что целесообразнее рассматривать определение понятия «поведение». С психологической точки зрения поведение трактуется как «целенаправленная система последовательно выполняемых действий, осуществляющих практический контакт организма с окружающими условиями».

Поведение человека имеет характеристики сознательной, целенаправленной деятельности. А.А. Леонтьев также утверждает, что речевая деятельность включает в себя все проявления речевого поведения. Тем не менее, существует четкое понимание и определение понятия «деятельность». Если деятельность и ее составная единица - действие рассматриваются как необходимая для жизнедеятельности и не оцениваемая обществом активность, то поведение и поступок, как его элемент, всегда получают положительную или отрицательную оценку со стороны [3]. На наш взгляд, эта характеристика поведения также дает основание для его дальнейшего изучения.

Часть ученых - М.В. Демин, Г.В. Суходольский, И.А. Зимняя - раскрывают сущность понятия поведения в сравнении с феноменом деятельности. Сравнивая деятельность и поведение, они утверждают, что поведение, в отличие от деятельности, включает в себя как активность, так и пассивное состояние, тогда как деятельность в большинстве интерпретаций

этого понятия, характеризуется как целенаправленная активность. Значит, поведение охватывает все состояния рассматриваемого объекта.

Если под человеческим поведением понимать форму взаимодействия человека с социальной средой, то тогда речевое поведение как часть поведения человека, как одна из его значимых сторон представляет собой форму взаимодействия человека с социальной средой, выраженной в речи.

О речевом поведении как о виде человеческого поведения, о разновидности человеческого поведения, как о факте и психологическом, и факте социологическом, как о факте, который зависит от совместной жизни этого организма с другими организмами в условиях не только речевого взаимодействия, пишут многие ученые. Речевое поведение может быть обусловлено социальной ситуацией, задачей и условиями общения, коммуникативными потребностями, национально-культурной спецификой поведения говорящего.

Ясно одно: речевое поведение носит психосоциологический, а раз оно выражается в языке, то - психолингвосоциологический характер.

Если существуют понятия «речевое взаимодействие», «речевое поведение», то должна быть и модель речевого поведения. К этой мысли подводят нас исследования З.К. Темиргазиной. Рассматривая вопрос речевого поведения в связи с проблемой участников речевого акта, лингвист определяет его как «совокупность конвенциональных (осуществляемых в соответствии с принятыми правилами) и неконвенциональных (осуществляемыми по собственному произволу) речевых действий, совершаемых индивидом или группой индивидов». Следовательно, «существенной характеристикой речевого поведения человека... является соответствие речевых поступков принятым в данной культуре нормам речевого поведения» [4].

Краткий обзор других исследовательских источников позволяет говорить о большом разнообразии теоретических подходов к проблеме определения понятия нормы речевого поведения. В норме речевое поведение – это поведение, которое принято в данной лингвокультурной общности и соблюдаемое в стандартных коммуникативных ситуациях большинством языкового коллектива. Иными словами, важно помнить о психологической и социальной обусловленности речевого поведения. Что касается факторов социологического порядка, то они могут быть классифицированы следующим образом: во-первых, должны быть приняты во внимание условия общения в привычной среде... и взаимодействия с непривычной средой..., во-вторых, формы общения: непосредственные и посредственные, односторонние и перемежающиеся; в-третьих, цели общения...: практические и художественные; безразличные и убеждающие (внушающие), причем в последнем случае интеллектуально и эмоционально убеждающие» [1].

Соглашаясь с исследователем, нам хотелось бы подчеркнуть, что изложенная классификация помогает ближе подойти к проблеме сложной функциональной обусловленности речи.

Итак, речевая деятельность включает в себя все проявления речевого поведения человека. Человеческое поведение понимается как форма взаимодействия человека с социальной средой, а речевое поведение как часть поведения человека, как одна из его значимых сторон представляет собой форму взаимодействия человека с социальной средой, выраженной в речи. Речевое поведение носит психолингвосоциологический характер.

Также речевая деятельность человека сводится к пониманию ее как процесса создания условий для существования и развития индивида в соответствии с его основными потребностями, целями и задачами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колмогорова А.В.. Эволюция форм речевого аргументативного поведения как один из аспектов становления коммуникативной компетенции языковой личности: nastiakol@mail.ru].
2. Матурана У. Онтология наблюдения // www.philosophy.ru, 2002.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. - М.: Смысл, 1997. – 195 с.
4. Темиргазина З.К. современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар: ЭКО, 2009. – 108 с.

Түйіндеме

Мақалада сойлеу әдебі адамның сойлеу арқылы берілген әлуметтік ортамен өзара байланысының формасы ретінде қаралады. Сойлеу әрекеті адамның сойлеу әдебінің барлық көріністерін қамтитыны қарастырылған.

Resume

This article considers oral activity as a form of interaction of a man with social surrounding expressed in speech. It includes all ways of speech behaviour of a man.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ КӘСІПКЕ ҚАТЫСТЫ РУ-ТАЙПА АТАУЛАРЫНАН ҚАЛЫПТАСҚАН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Ш.Б. Сейітова

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Ұлттық тіліміздің терең де сан қырлы қатпарларында мазмұны зерделенбеген мағыналық бірліктер аз емес. Небір тарихи дәуірлердің куәгері іспетті халықпен бірге жасап келе жатқан тұрақты тіркестердің бойында сол халықтың өмір кешулерінен ақтарар сыры аз емес. Сауда мен қолөнер орталығы қалалардан қашық көшіп-қонып жүрген, қазақ қауымы өз тұрмыстарына қажетті киім-кешек, ішіп-жем, үй-жай, құрал-жабдық, қару-саймандардың барлығын өз қолдарымен жасап алуға ақыл-қайраттарын аямай жұмсады. Мұның негізгі шикізаты мал шаруашылық өнімдері және табиғат байлықтары болды. Өрмек тоқу, тері илеу, киім тігу өнерін әрбір қыз, келіншек меңгерген. Ал ерлер айы ETHNO-LINGUISTIC л-тұрман, қамшы өруді, үй мүлкін жасауды мақсат тұтты. Домбыра, қобыз, сыбызғы жасаушы шеберге деген құрмет өзгеше болып, шешен домбыра құлынды бие, боталы түйемен бағаланған. Той-томалақта, басқа да шараларда өнердің әр түрінен жарыс өткізу дәстүрі қалыптасқан. «Оның бәрінде ұлттық нәр, нақыш сақталып ол тұрмысқа қолайлы, сәнді, икемді, сыпайы, сүйкімді, берік болуы ескерілген», -деп өнердің әр саласының басын біріктіре отырып, оның бәрі тек байлық бәсекесі емес, елдің елдігін, ауыл өлеуеті, азаматты танытатын дәстүр саналған деп қорытынды жасайды [1, 105 б.].

Қарастырылып отырған тақырып аясында да шұғылданған кәсібін өнер туындысы дәрежесіне жеткізіп, ел ішінде кәсіби шеберлігінің арқасында танымал болған небір кәсіпқойлар бары сөзсіз. Сондықтан болар, Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа аталауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің ішінде де өн бойын өнер нәрімен байытқаннан туындаған тұрақты тіркестер баршылық. Мысалы, балықшы түрікпен; уақтан ұл туса, ағашқа күн туады; Ақымбеттен ұл туса, ағашқа күн туады; ағаштан түйін түйген ақымбет; байым-тілгені қайыс, жүрген жері сайыс; бірәліден ұл туса, ағашқа күн туады; көн илеген көнші; тері жинаған көнші; жиреннен ұл туады дегенше, ағашқа күн туады де; кешу аман болса, өтеу өлмес т.б.

Тал бойына қолөнерінің ағаштан, қайыстан, бояудан жасалатын барша күдірет-құпиясын тоғыстырған, киіз үйдің ағаштан жасалатын шаңырақ,

кереге, уық, есік сияқты бөліктерін қазақ сүйегі не қаңқасы деп атайды. Киіз үйдің сүйегін үйші тоз арқылы балкытып, морлап, асқан дәлдікпен бір-біріне келтіреді, түбіміз ағаш, керегеміз ағаш тіркесі соның айғағы. Қазақы дүниетанымды бойына сіңірген бейнелі сөз өрнектерінің ұлттық табиғаты халық өмірімен, салт-дәстүрімен, наным-сенімдерімен, халықтық пайымдаулармен астасып, үндесіп жатады. «Первое и главное их рукоделие есть построение своих кибиток, которые делают из тонкого талу. Очищая оной и выкрася в красную краску, связывают в решетку ремнями, которые складываются и наверху делается круг, и на токовых же поставляется изогнутых таловых прутьях» [2, 67 с.], - деп Г.И. Андреев көрсеткендей, киіз үйдің жабдықтарын жасаудың шеберлері болғаны турасында тұрақты тіркестер мәлім етеді. Мысалы, Жиреннен ұл туады дегенше, ағашқа күн туады де. Жиреннің балалары икіз үйдің ағашын жасаған. Олар ер қосқан, арба, шана жасауға шебер болған. Ағашты ию үшін мор пайдаланған. Жиреннің балалары ағаштан түйін түйген шебер болғандықтан, ал арасында қанатты сөзге айналған [3, 46 б.]. Бес Байыс Бірәліден тарайтын үш ата Бәтен, Байтоқ және Жақсылық деген бабалардың атамекені Ақшатау өңірі қайың, терек, қарақат, мойыл, долана т.б. сияқты ағаштарға бай өлке. Бірәлінің кез келген ұлы ұсталық шеберлікті жете емгеріп, өздері жасаған бұйымдарын өздерінде жоқ заттарға айырбастаған. Атақтары ауыл аралап, содан қолы шебер, ісмер адам нені болса да жайнатып жібереді дегенді білдіретін Бірәліден ұл туса, ағашқа күн туады [4] және уақтан ұл туса, ағашқа күн туады т.б. мағыналық бірліктер қалған. Өз қажеттіліктерін өтеу үшін, күнделікті тұрмысқа қажетті зат, бұйымдарды әр елдің өз шеберлері белгілі бір шебер, яғни сол шебердің өзіне ғана тәр ерекшелікпен, сол ортаға, сол жерге бейім өрнекпен жасай білуі-тұрмыс қажеттілігін өтеудің айнымас бірден-бір көзі болды. Бйжағаттылық пен тиянақтылық, тағат тауысар ұқыптылық, өз ісіне деген сүйіспеншілік «кен асылы-жерде, сөз асылы-елде» дегендей, [5, 138 б.], осындай кәсіпке қатысты тұрақты тіркестер қалыптастырғаны сөзсіз. В. Гумбольдт: «Язык есть не продукт деятельности, а деятельность. Его истинное определение поэтому может быть только генетическим. Каждое поколение получает от предыдущего язык в готовом виде, но в этих готовых формах содержится все для обновления языка и вечного движения его в результате человеческого творчества» [6, 50 с.]. Ісмердің ісі іс барысында шындала түсіп, өрістей беретін болса, уақыт ауысқан сайын, келер ұрпақ атадан қалған мұраны жетілдіре, әрлей, дамыта түседі. Ол жөнінде Гердер жақсы айтқан: «мы являемся людьми еще до того, как становимся мудрецами, мы обладаем таким образом, языком и образом мышления прежде, чем приближаемся к философии, и оба они должны стать основой: язык рассудка-для разума, а образ мышления-для умозрения. Что же тем самым положено в основу? Родной язык, весь объем понятий, который мы усвоили с материнским молоком. Родной язык, целый мир знаний, не

являющихся изученными. Родной язык, поле, на котором произрастали все письмены светлого разума, - что это за кладезь идей? Это гора, по сравнению с которой горстки философских абстракций – лишь жалкий искусственный холмик, как несколько капель извлеченного разума по сравнению с мировым океаном языка», - десе, М.М. Копыленко: «В связи с этим Гердер полагает, что национальное это часть общечеловеческого, что любая национальная культура это своеобразная форма проявления общечеловеческой культуры» [7, 6 с.], - деп тілді этнолингвистикалық аспектіде қарастырудың бағдары ретінде көрсетеді.

Тақырыпқа сай материалдың ішінен небір «жаны сірі» сөздер сол аяда шегенделіп қалған деуге болады. Ол жөнінде белгілі ғалым Н. Уәлиев былай деген: «Халық тілінде байырғыдан келе жатқан тұрақты сөз орамдарының сан алуан сыры бар. Көнелікті ең көп сақтаған «жаны сірі» сөздердің небір шоғырлары алдымен мақал-мәтел, фразеологизмдердің құрамында шегенделіп қалған деуге болады» [8, 115 б.], - деуі тұрақты тіркес құрамында бүгінгі күнде тарих қойнауына озған сөздердің кездесуінен де көруге болады. Атап айтқанда, көн илеген көнші, көнші деген бір рулы ел, көн илеудің асқан шебері болғандықтан көн илеген көнші деп аталса, тері жинаған көнші - ат әбзеліне қолдану үшін мал терісін жинап, оны илеп, шаруаға қажет бұйым жасай білгендіктен, осы кәсібіне қатысты бір рулы ел «тері жинаған көнші» атанып кетсе керек. Байыстың Сармырза ұрпағының кіші бәйбішесі Жанығыз есімді әйелінен үш ұл туған. Аттары: Берді, Бегі, Өтей - «үш көнші» атанған. Бұлар Мұрын руларымен аталас. Берді, Бегі, Өтей үшеуі көршілес елдерден 40 жылқы ұрлап әкеледі. Ертеңінде ізін ала қуғыншылар жетсе керек. Бірақ айғақ боларлық еш нәрсе таба алмапты. Жанығыз шешейдің үш ұлы сол түн ішінде 40 жылқыны сойып, еттерін боршалап, тоғай арасына тығып тастапты. Ал терілерін дәу кеспектегі малмаға салып, көн илеп, ақ қайыс қылып үлгірген көрінеді. Қуғыншылар малманы көрсе де бір түн ішінде көн шығарады деп ойламаса керек. Осы оқиғаға байланысты жоғарыдағы Жанығыз шешейдің үш ұлының ұрпақтары «Көн илеген көнші» атаныпты.

Жанығыздан-Берді, Бегі, Өтей екен
Бір даудың түйініне 40 жылқы алып
Шілдеде, ұайнап тұрған, етін жеген!
Қазақтың бір әдеті-барымтасы,
Құн дауы, жесір дауы- қарымтасы.
Қырық жылқы терісін ақ қайыс қып,
Бір түнде пайда бопты «Көнші» атасы!
Атамыз көнші аталып, ел тамсантқан,

Найманға аты шыққан шебер екен! [9, 169 б.], - дегендей, көннен, теріден шаруаға қажетті бұйымдарды, заттарды ел ішіндегі шеберлер өздері-ақ жасап алған. Көн-иге салып, түгін түсірген ірі қара терісі. Одан тұрмысқа қажетті

бұйымдар жасалған. Көннен көн етік тігіп, көнек, көкжарғақ, торсық, саба жасайтын. Кейде көнді кереге көктеуге де пайдаланады [10, 31 б.].

Белгілі бір кәсіпке қатысты қалыптасқан ру-тайпа, оның табы атауларына қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестерден қолынан да, тілінен де келетін жан иесі дегенді білдіретін-байыз-тілгені-қайыс, жүрген ері сайыс – байыстар мал терісін өңдеп, қайыс жасаудың шебері болса керек. Содан соң өңделген қайыстан әр түрлі заттар жарыса отырып жасайды. Болатшының аузынан, байғананың ауы артық-болатшы ел етікші болады. Етікші етіктің қайысын аузымен тарта, жібін тісімен қия отырғандықтан да, аузы-басы күл-қоқыс болады. Ал байғана балықшы екен, балықшы күніге жартылай суда тұрғандықтан, оның белден төменгі киімі таза болады, бұл арада екі туыстас ие кәсіптеріне орай бір-бірімен қалжындаса, бірін-бірі әлжуаса керек: найман біле ме, сайман біле ме? Керей руының адамдары келе жатып, бір найман руының адамының жұқа аяқ жасап отырғанын көреді де «Апыр-ай, мынау не деген шебер жігіт, қолынан келмейтіні жоқ қой тегі-наймансың ба ей?»- деп айқайлайды. Сонда найман жігіт: «Найманмын ғой, бірақ бұл істі найман білмейді ғой, сайман біледі ғой»,-деп жауап қайтарыпты. Яғни бір кәсіпті жете меңгерумен қатар, жұмыс барысында затты бабаына келтірер құрал-жарағын да соған сай болуы қажет дегенді білдіреді [11]; Найман болмай-хайуан болмайды. Ертеде жәрменкеге найман елі барғанша, төрт түлік малдың таңдаулысы тапшылық болады екен. Жәрменкешілер «Ой, найман келмесе, базарда хайуан да болмайды» десетін көрінеді. Яғни, найман руы, сан жағынан көп болғандықтан және малсақ, мал басы көп өсіп-өнген ел болғандықтан жәрменкеге басқа руларға қарғанда найман руы малды өте көп әкелген. Сондықтан жәрменкеге наймандар келгенше татымды мал басы да болмаған [12, 146 б.].

Қазақ халқының қолында бар тауары малы болса, сол малын базарға шығарып, саудалап, күнделікті тұрмыста қажет заттарын мал басына шағып, саудаласып, керегін алып, қажетін өтеп отырған. Ал найман көп пе, хайуан көп пе тіркесі найман болмай, хайуан болмайды тіркесінің квантативті өзгеріске ұшырауынан жасаған, көп жағдайда негізгі мәнісін түсінбегенде ру намысына тию үшін айтылған.

Қазақ баласы ана тілінде тек сөйлеп қана қоймаған, тілі арқылы дүниені көрген, естіп білген, бағалаған, өз орнын өлшеген, тапқан әлде таба алмаған. Тілі арқылы өлі дүниені жамыратқан, сөйлескен, қозғалысқа түсірген. Қазақ тілі-қазақтың өзі де, көзі де, жүргей де, құлағы да [13, 73 б.]. Ұлттың өмір сүруінің кепілі және өмірлік мұраты-ұлттық төлтумалықты сақтауға саяды. Төлтумалықтан өзге мұратты бірінші кезекке шығарған ұлт түптің түбінде рухани жадаулыққа ұрынады. Өзгеге еліктеп қана өмір сүреді. Ақыр аяғында басқа мәдениеттің аясына сіңіп жоғалады. Сайып келгенде, адамзат баласының ұзына тарихы осы қарапайым ақиқаттан тұрады [14, 251 б.]. Қазақ тілінің сөздік

казынасының байлығын, әлеуеттілігін, икемділігін танытатын қазақы ұғымға сай келетін бір алуан тұрақты тіркестер, ол кәсіпке байланысты ру-тайпа атауларына қатысты жасалған мағыналық бірліктер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жанболатұлы М. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. 2004. - 1т. - 520 б.
2. Андреев Н.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. - 280 с.
3. Смағұлұлы Т. Найман Мәмбеткүл және Ырғызбай әулие әулеттері. 3-басылым. – Семей, 2004. -284 б.
4. Хабарлаушы: Қажығұлов Қ. 76 жаста. Аягөз қаласы.
5. Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000.
6. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков им его влияния на духовные развития человечества. - М: Прогресс, 1984.
7. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. - Алматы: Евразия, 1995.
8. Уәлиев Н.М. Фразеология және тілдік норма. - Алматы, 1999.
9. Сыдықов М.Қ. Көнші шіжересі. - Павлодар, 2004.
10. Көн ҚСЭ. - Алматы, 1975.
11. Хабарлаушы: Шаяхметов Т. Ұржар ауданы.
12. Өзбекұлы С. Мұра. - Алматы: Қайнар, 1992.
13. Советқазы Аү Тышқан жылғы қырғын. - Алматы, 1994.
14. Сейдімбек А. Ойтолғақ. - Алматы, 1997.

Резюме

В статье рассматривается профессиональная лексика в Восточно-Казахстанской области, связанная с племенными родами казахского народа.

Resume

The article deals with professional vocabulary in East Kazakhstan region associated with tribal families of the Kazakh people.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫ (XX Ғ. 20-40 ЖЖ.)

Д.Қ. Тоқжігітова

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ лирикасының жанрлық сипаты туралы сөз қозғамас бұрын жалпы лириканың жанрлары теориясына байланысты қайшылықты әрі әр қилы пікірлердің орын алып келгеніне назар аударғымыз келеді. Орыс энциклопедиялық сөздігінде лириканың жанрларын жіктеу тарихи тұрғыдан өзгермелі екендігі және күні бүгінге дейін лириканы жанрларға жіктеудің нақты ұстанымдары жоқ екендігі орынды айтылған. Шындығында лириканың жанрлық сипаты тарихи дамудың әр түрлі кезеңдерінде үнемі біркелкі бола бермейтінін, оның дәуір, стиль т.с.с. әсерімен түрлі өзгеріске түсіп отыратынын естен шығармауымыз керек. Осы орайда белгілі орыс зерттеушісі В.Г. Белинскийдің: «Жанрлардың шекарасы нағыз дәлдіктен гөрі шамамен айырылады. Қайткенмен де оны картада мемлекеттің шекарасын көрсеткендей саусағыңмен нұқып көрсете алмайсың. Көркемөнер қай жақтағы болсын, бір шекарасына таяна беріп, өзінің әуелгі мағынасын біртіндеп жоғалтады да, шекаралас екінші жанрмен мағыналас болады. Сөйтіп шекаралас екі сипаттар ортақтасып екеуін жинастырады», - деген пікірін қазақ ғалымы С. Қирабаев С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» туындысының жанрлық сипатын анықтау үшін қолданғаны тегін емес [1, 250 б.].

Осы пікірлерге сүйенсек, лириканың жанрлық сипатын сөз еткенде, оның белгілі бір нақты түрін бөліп көрсету мүмкін бола бермейді, дегенмен шартты түрде бөлінген түрлері бар екенін де жоққа шығара алмаймыз. Мәселен, мысал мүң өлені (элегия), мадақ өлең (ода), төрттаған (рубай), нәзира т.с.с. бұрыннан бар, дау тудырмайтын лирика түрлері бар. Ал, жоқтау, арнау, айтысты т.с.с. А. Байтұрсыновтың 1926 жылғы «Әдебиет танытқыш» кітабынан бастап ұлттық өлең түрі, ұлттық үлгі деп қарастырып келгеніміз белгілі. Сонымен бірге, ойлану (медиазивті), жұмбақ, хат өлең түрлері де кеңінен жайылған. Қ.П. Жүсіп: «Әрине, лириканың жанрлық сипаты, жанр түрі ретінде дамуы сөз етілгенде, оның шартты түрде болсын ішкі бөлінісін: толғау; публицистикалық, немесе шолу өлең; дидактикалық, немесе үгіт өлені; арнау, хат өлеңі; сондай-ақ азаматтық лирика, көңіл-күй, табиғат, махаббат лирикасы болып тарамдалу мүмкіндігін т.б. ескеру керек» [2, 7 б.], - деп жазады.

Ал XX ғасырда жалпы лириканы тақырыптық тұрғыдан жанрларға жіктеу орнықты. Осы орайда С. Мақпыров: «Лирикалық шығармаларды тақырыптық

тұрғыдан саралап, жіктеуге болады. Мәселен, қоғамдық-әлеуметтік, саяси мазмұндағы өлеңдерді әдетте азаматтық лирика, өмір-болмыс сырлары жайлы толғанысқа құрылған пәлсапалық лирика, ғашықтық-сүйіспеншілік немесе жеке бастық сезім күйлерін толғайтын өлеңдерді ғашықтық, әйтпесе интимдік лирика, көңіл-күй лирикасы, сондай-ақ, табиғат лирикасы деп талдау-таразылау әдебиеттану ғылымында бұрыннан бар үрдіс» [3, 280 б.], - деп жанр мен тақырыптың үндестігін атап көрсетеді.

XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ лирикасының жанрлық сипаты дегенде, азаматтық, табиғат, махаббат, философиялық лирика деп жіктеп қарастырамыз.

XX ғасырдың 20-40 жылдары жемісті еңбек еткен қазақ лириктерінің шығармашылықтарына көз салғанда олардың қай-қайсысының да айналып өтпейтін нысанасы бар екенін көруге болады. Ол – табиғат. Табиғат лирикасының алғашқы белгі, нышандарын халық поэзиясынан байқауға болады. Шындығында да, қазақтың халық поэзиясында табиғат суреті, жаратылыс көріністері үлкен орын алатыны белгілі. Бұлай болуы заңды нәрсе еді. Кең далада көшіп жүрген, күнделікті өмірі жылдың төрт мезгілінде де кең сахарادا, ашық аспан астында, өзен-судың жағасында өтетін қазақтың өзін әрдайым табиғаттың аясында, бауырында отырғандай сезінуі таңғаларлық құбылыс емес.

Жыраулар поэзиясында табиғат салыстыру, егіздеу тәсілі арқылы суреттелді. Табиғатқа, ондағы түрлі құбылыстарға арқа сүйей отырып, әлеуметтік-философиялық ойларға терең бойлаған жыраулар дәстүрі кейінгі жазба поэзияда да жаңа арнамен байыды. XIX ғасыр басында өмір сүрген Д. Бабатайұлы, М. Мөңкеұлы тәрізді ақын-жыраулар толғауларында табиғат қосалқы, жанама нысан ретінде негізгі ойға тірек болып, салмақты көркемдік жүк көтерді. Ал Ы. Алтынсариннің табиғат суретін жырлаған екі өлеңі жазба поэзиядағы табиғаттың реалистік қалпын берген алғашқы туындылар болып саналады. Дәл осы кезеңдегі бұл саладағы үлкен жаңалық ұлы Абайдың өлеңдері еді. «Ыбырай мен Абайдың жаз мезгілін бейнелеген өлеңдерінде табиғаттың сұлу суретін жалаң суреттемей, ел тіршілігімен байланыстыра жырлауын және тақырып ауқымынан шықпауын олардың жетістігі деп білеміз. Ал, тереңге үңілсек Ыбырай Алтынсариннің өлеңі жалпылау да, Абай салған картина нақтылы екенін байқаймыз» [4, 20 б.], - дейді М. Әуезов. Абай пейзажды адам баласының өмір суретін ортасы, әлеуметтік өмірмен, көшпелі тіршілікпен байланыста ғана суреттемей, адамның жан сезімімен ұластыра бейнеледі. Абай дәстүрі кейінгі ақындарға, оның ішінде С.Сейфуллинге бет түзеп, бағыт алар нысан болды.

Абай тәрізді Сәкен Сейфуллин де табиғатты жалаң жырламайды, табиғат пен адам сезімін, оның көңіл-күйін байланыста алады. Мысалы, түрмеде отырғанда жазылған «Қамаудан» атты өлеңінде жау қолына тұтқынға

түсіп, темір тордың ар жағында жатқан тұтқынның көңіл күйі, жан дүниесі, қамыққан лирикалық қаһарманның табиғатпен сырласуы, тамылжыған табиғаттың сұлу көрінісіне ынтықтығы шебер де келісті суреттелген. Шағын өлеңнің өзінде үлкен сурет бар. Оқушының көз алдына түрменің тор терезесінен сұлу табиғат құбылыстарына көз салып ойға бөленген лирикалық қаһарман елестейді. Еркін далада туып-өскен тұтқын қазаққа тіпті табиғат та аяушылықпен жаны ауыра қарайды, бостандықтың символы - торғайлардың терезе алдына келіп шықшылықтаған үні ызғар шашқан тас үйді жылытқандай болады, даладағы самал жел жас көктің иісін жеткізеді. Қызыл шапақты күн де шұғыласын тұтқын отырған терезенің алдына төгеді, оның көз алдынан байтақ дала суреті өтеді. Майда жел кеп беттен өбіп, тұтқынның жүдеу жанын жұбатады. Көңілі жадыраған жан табиғат арқылы елімен тілдеседі, «шын ғашығы – бостандықты» аңсайды. Өлең:

Отырмын күзет қамауда,
Дұшпаннан тәнім жеңілді.
Жеңе алмас бірақ еш пенде

Асау еркін көңілді [5, 60 б.], - деген жолдармен аяқталады. «Далада», «Қырда» атты өлеңдерінде де табиғатпен сырласа отырып, ел басындағы ауыртпалыққа күйзеліс білдіреді. Дала желі – бостандық үнін елге жеткізер тың образ. Ақын әнін жел қағып әкетіп, Арқаға таратады. Даладағы жаңалықты ел жел үнінен естіп қуанысады.

«Ақша қар» атты өлеңінде ақын табиғаттың күнә мен кірден пәк тазалығын тамашалайды. Тазалық пен адалдық – ақын идеалы. Кір басып былыққан ескі дүниеге ол ақша қарды қарсы қояды. Жаңа жауған ақша қар кірді тазартып, сәні кеткен ағаштарға шашақ тағып, көрік береді, жер бетін жұлдыздай жалтыратып, сәнге бөлейді.

С. Сейфуллин табиғатты ел байлығының символы ретінде пайдаланады. Бұған «Экспресс» жинағындағы көп өлең дәлел бола алады. «Сұлу терек», «Міне, көл», «Орман», «Қара жер» өлеңдерінде экспресс үстінен туған даланың байлығын көріп шаттанған адамның көңіл күйі суреттеледі. Осы кітапқа кірген «Жазғы далада», «Күзді күні далада» өлеңдері де сол дәуірдегі қоғамдық өмірдің өзгерістерін көрсетуде және жаңа дәуір адамының сезімін танытуда да маңызды.

Ақынның табиғат туралы өлеңдері қазақ кеңес әдебиетінде табиғатты жырлаудың жаңа ұстанымын қалыптастыруға ықпал етті.

Егер С. Сейфуллинде табиғат пен өз тұсының қоғамдық, әлеуметтік өмірі тығыз байланыста суреттелсе, І. Жансүгіров таза табиғат жыршысы ретінде танылды. І. Жансүгіров жылдың әр мезгіліне өлең арнап қана қоймай, белгілі бір табиғат құбылыстарына да жыр арнайды. «Ақшам» атты өлеңінде жазғы күннің батар алдындағы сәтін шебер суреттейді. Өлеңді оқығанда көкше аспандағы ақша бұлттан бастап, күн батып бара жатқан ақшам уақыттың бейнесі оқырманның көз алдына әсем бір суреттей елестейді:

Көкше көкте ақша бұлт
Көміліп күн нұрына,
Жер байырқау, жер сұлық,
Қызғылт алтын шұғыла [6, 9 б.].

I. Жансүгіров бұл жерде акын ағана емес, ол суретші, қыл қалам шебері болып кетеді. Осы табиғаттың бір көрінісіне арналған суреттен ешбір қоспасыз, солғын бояусыз суретті көреміз. Аспанның өзі бір шумақпен-ақ суреттелген. Аспан көк те емес, қоңырқайлау тартқан, сондықтан да акын «көкше» деп атайды, бұл та ақ емес, ақша бұлт, өйткені күн батып барады, батар күнмен жарысқысы келмеген жел де байырқау, жер болса, ол да сұлық түскен, себебі күнсіз, күннің нұрынсыз жерде сән болар ма? Ал күннің батқан жері «қызғылт алтын шұғылаға» малынып, арайланып тұр. Бұл кезде тау күн шапағын түсіріп тұрғандағыдай емес, ақ шашты ана сияқты, енді оның жартастары да басқа бейнеге ауысқан. Түннен шошынғандай, тұманнан «дулыға» киіп алған, қарағайлары қалтырап, бұтақтарының дірілдеп тұрғаны сезіледі. Одан төменірек «есінеп» тұрған қыр көрінеді. Осы кезде күн де батты. Ақшам кезінің осы бір шырқау биігін акын:

Көз жұмғанда көкше көк,

Көсіліп жер тырайды [6, 9 б.], - деп береді. Күн бейне бір көктің көзі тәрізді. Оның батуын көктің көз жұмуы деп алады акын. Кеш батқан соң күні бойы еңбек етіп, белі ауырып, аяғы талған адам көсіліп бір жатпай ма? Олай болса жер де сол адам бейнесінде алынған. Акын жерді «ұйқыға кетті» немесе «құлады» деп алса онша әсері болмас еді. Аяқ-қолының қайда кеткенін білмей «тыраюның» өзінде мән бар. «Ұйқыға кеткен» жерден гөрі «тырайған» жер оқырманға әсерлірек.

I. Жансүгіров табиғатты үнемі жанды бейне кейпіне түсіріп жырлайды. Мысалы, «Ағынды менің Ақсуым» өлеңінде:

Таймандаған тайпақ ай,
Желегі ме, туы ма?
Шүйке шарбы бұлытты

Қалқалай қалды қылмия [6, 10 б.], - деп айды қылмындаған қызға теңесе, енді бірде айдың сәулесі мен қайынды сүйістіреді» «құдиган қоңыр құрақтың» судағы саусағын судыратады.

Бұл I. Жансүгіровтің табиғатты суреттеуінде басқаға ұқсамайтын, өзіне ғана тән айнымас бір тәсілі тәрізді. Ж.Тастағанова: «Табиғатты адам бейнесінде, жанды құбылыс бейнесінде жырлау дәстүрін Илияс Жансүгіров бірқыдыру ілгері дамытты» [7, 21-22 бб.], - деп жазады. Шындығында да «Бұлт» өлеңінде таудың биік шыңы түнде «қабағы мұз, суық шал» бейнесінде тас жастанып жатса, «Ақшам» өлеңінде кешті «ақ шашты ана» кейпінде бейнелейді. Ал түнгі жаңбырдан кейін таң сәріде жөңкіле көшіп, тау жотасына – ана көкірегіне барып тынымдаған бозғыл бұлтты балғын бөбекке балайды:

Бұл – бөбек, тау – ана,
Ана төсін аймалай,
Ұйықтай тұрсын ол бала,
Шыққанынша жел қалай [6, 11 б.].

«Жетісу суреттері» І. Жансүгіровтің ақындық өнерінің құдіретті күшін айқын танытқан шығармасы. М. Әуезовтің: «Мен Ілиясты бұрын да білуші ем, өлеңдерін де оқып жүретінмін. Бірақ оны шын мағынасында дарынды ақын екенін мойындағаным сол «жетісу суреттері» өлеңін оқығаннан кейін» [8, 121 б.], - деуі бұл пікірімізді дәлелдей түседі. «Жетісу суреттері» табиғат жайындағы лирикалық өлең. Ақын өзінің туып-өскен балалық, жігіттік, азаматтық шағын бастан кешірген, зары мен мұңы, күйініші мен сүйініші, қуанышының куәсі болған жер жәннаты Жетісудың табиғатын тебірене жырға қосады. Таулы, өзенді, шалғынды бауырында неше алуан аң ойнаған Жетісудың Кіндіктас деп аталатын бір биігіне шығып, жан-жағына көз жіберіп, барын барлаған лирикалық кейіпкердің назарынан әрбір таудың тұлғасы, көрінісі, тарғыл ала шоқысы мен жартастары, шыңы мен құзы, ондағы алуан түрлі өсімдіктердің түс-таңбасы, қадір-қасиеті, бірі басымен алысқан асау, бірі жылысып аққан момақан өзендері, түрлі аң-құс, көбелектеріне дейін тыс қалмайды.

Жетісудың әсем табиғатын І. Жансүгіровтей жеріне жеткізе жырлаған ақын қазақта кемде-кем шығар.

Жиырмасыншы жылдардың орта тұсында таныла бастаған Ғ. Орманов лирикасында табиғаттың жырлануы өзгеше бір қарапайымдылығымен жан баурайды. «Қора» деген өлеңі – ақынның туған жер табиғатына арнап жазған алғашқы өлеңдерінің бірі.

Өзенге құйылады барлық бұлақ,
Зар илеп секіреді төмен құлап,
Заңғардан төмен қарай құлағанда,
Түтіндей бұрқырайды будақ-будақ.
Даусына тас жаңғырып үнін қосып,

Күңіреніп дамыл көрмей жатад шулап [9, 42 б.], - деп жансызға жан бітіреді. Ақын Қора бойындағы қайнаған тіршілікті лирикалық қаһарманның ішкі толғанысы арқылы көрсетеді. Сол кезеңде кең тараған поэтикалық дәстүр бойынша лирикалық қаһарман Қораның кешегісін еске алып күйзелсе, бүгінгі бақытты шағына қуанады, жер байлығын асқақ шабытпен жырлайды. Жыл мезгілдерінің сұлулығын ел өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен астастыра суреттеу – Ғ. Ормановтың табиғат лирикасына тән сипаттардың бірі. «Қырау қабақ көрі» қыс өлеңі Абайдың «Қыс» өлеңінен алыс кетпеген, бірақ Ғ. Ормановтың қысы жыны тез басылатын көрі шал бейнесінде беріледі:

Қанша соқсын, долдансын,
Қырау қабақ көрі қыс.

Күші қайтып аздан соң,
Қояды о да тым-тырыс [9, 98 б.].

Сондай-ақ «Көктем нұры», «Жаз шырайы» өлеңдерінде де жыл мезгілдерін өз қуанышымен жырға қосады. «Ешкім кенде қалар ма несібеден, Сол далада көктемде еңбек еткен!» деп түйін жасаған ақын жылдың төрт мезгілінің барлық қуанышы еңбекте деп, еңбек етуге үндейді.

М. Жұмабаевтың табиғат лирикасы біз жоғарыда сөз еткен ақындардың табиғат лирикасынан өзгешерек. М. Жұмабаев лирикасында табиғат құбылысы мен суретін символикалық мақсатта пайдалану тәсілі үлкен бір арналы сала, тұтастай бір поэтикалық әлемге айналады. Ақын табиғат арқылы қоғамдық-әлеуметтік өмірді ишаралап, жан дүниедегі өзгерістер мен сезім күйлерін тұспалдап, емеурінмен білдіреді. Лирикалық кейіпкердің жан дүниесіндегі құбылыстар, сезімдер қақтығысы, көңіл-күй әуені табиғат суреті мен құбылысына көшіріліп, адам болмысын танытуда табиғат жетекші орынға ие болады. М. Жұмабаевтың:

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Күні батып, жаңа таңы атпаға.
Түнеріп жүр түннен туған перілер

Тәңірісін табанына таптаған [10, 40 б.], - деген жолдарында күнбатыс – түн – қараңғылық ассоциациясы тұтастай бейнеленіп, ақынның заманға, болып жатқан өзгерістерге көзқарасы аңғарылады. Қараңғылық – түн – қасіреттің, зұлматтың белгісі ретінде бейнеленіп, ақын қараниеттілерді «Тәңірісін табанына таптаған, түннен туған перілер» түрінде көрсетеді. Түн мен танды, қараңғы мен жарықты, Күнбатыс пен Күншығыстыбір-біріне қарама-қарс қоя отырып, авторлық ұстанымын танытады. «От» өлеңі де осы сарындас. М. Жұмабаев лирикасында күншығыс образы жаңа күннің басы – таң образымен пара-пар.

Ал М. Жұмабаевтың «Жазғытұрым» өлеңі – ақын поэтикасы үшін тосын құбылыс. Бұнда пейзажға толы жазғытұрым суреттері беріледі. Шығармадағы дыбыстық образдар туындыны ерекше бір симфониялық әуенге бөлейді. Өлеңнен жерді сипап күлген күннің («сипап жерді күн күлер»), күбірлеп жүрген жылы желдің («күберлеп жылы жел жүрер»), жүгірген сулардың («асығып сулар жүгірер») бейнесін көреміз, тіпті «күңіренген бұлттардың зарын» естігендей боламыз.

«Жаз келді» өлеңі эмоционалдылығы жағынан басқа өлеңдеріне ұқсамайтын туынды: мұнда қуаныш өлеңнің тұла бойын көктей өреді:

Алтын сәуле тұр сүйіп,
Жел маужырап тербелер.
Жұмсақ қана жымыып,
Жібек қанат жаз келер [10, 128 б.].

Жалпы, Мағжан лирикасының өзегі – адам өмірі туралы ой түйу. Оның табиғат лирикасы да адамның бұл өмірдегі орны, мәні туралы ойландырады.

Мағжанның пейзаждық лирикасын сөз еткенде, ақынның күз бен қыс туралы өлеңдері саны жағынан көп емес, бірақ бұл өлеңдердің ақынның поэтикалық жүйесіндегі орны ерекше. Ақынның поэтикалық құрылымына тән сипат – «қалың дерт», «мұнды дауыс» сияқты тілдік формалардың, образдардың тұрақтылығы. Бір қызығы, бұл образдар оның табиғат лирикасында да кездеседі. Тіпті көктем көрінісін тамашалаған ақынның мұң-қайғысы анық сезіледі. Сонымен қатар, бұл образдар табиғат лирикасын трагедиялық әуенге бөлемейді.

«Жазғы жолда», «Қысқы жолда» атты өлеңдерін оқығанда ақынның ойлау жүйесінің мифологиялық типін байқауға болады. Халықтың мифопоэтикалық санасында күз бен қыс - өлімнің символы. «Қысқы жолда» өлеңінде Мағжанның макрокосмы адам кейпіндегі жиһан түрінде берілген:

Үскірік аяз
Болғандай аз,
Қар да басқан
Кебінге ұқсап.
Сүйекке өтер
Суық құшақ...
Қашан, қайын,

Жетеді жаз? [10, 125 б.] «Жазғы жолда» өлеңі философиялық астарға толы: бұл дүниеде мәңгі ештеңе жоқ, бәрі де өтпелі, алдамшы, бәрі де өледі дегенді білдіреді. Ақын суреттеуінде адам өмір сүруінің субъективтік уақыты – тоқтаусыз, қайтарымсыз («Уақыт тоқтаусыз – қыс та жетті»). Мағжан Жұмабаев өлім суретін – тыным табуды - әлемнің тыныштық табуын суреттейді. Осындай пейзаждық суреттемеге ақын өз поэтикасына тән тыныштық образын енгізеді. Мағжан тыныштыққа құлақ түреді:

Жол жыландай иірілген,
Шаң ерініп үйірілген,
Ешбір леп жоқ, тып-тымық.
Аңсап есім жия алмай,
Көзімнің жасын тыя алмай,
Өлсем екен тұншығып! [10, 126 б.]

Уақыт – тек адам үшін қайтарымсыз, ал табиғат көктеммен бірге қайта жаңғырады. Ақынның осы тәріздес өлеңдерін тек табиғат лирикасы деп қабылдауға болмайды.

Қорыта айтқанда, Мағжанның жыл мезгілдері туралы өлеңдерінің негізгі идеясы – «адам мен табиғаттың бірлігі», ақын өлеңдерінде «адам дегеніміз – табиғат» деген ұстаным жүзеге асады.

М. Жұмабаевтың табиғат лирикасының өзіндік ерекшелігін, өзгеге ұқсамайтын сипатын сөз еткенде Ж. Аймауытовтың: «Ақын тұрмысқа өмірде қанағат етпесе, оның алданышы не болмақ? Не үшін жасамақ? Әрине, адамда

аз да болса, бір үміт, бір таяныш болу керек. Ондай таяныш болмаса тіршілік етіп не керек? Адам – алдағыш, адам – жауыз, өмір – азап, келешек – қараңғы, бәрі өзгергіш, опасыз. Өзгермейтін, алдамайтын таза қасиетті нәрсе не? Ол – табиғат. Табиғат, махаббат, көркемдік – міне, қашаннан бері ақындардың жырлап келе жатқан, бас иген құдайы, жабыққан жанына ем болған дәруі» [11, 420 б.], - деген пікірін алға тартамыз.

Қорыта айтқанда, XX ғ. 20-40 жылдарындағы табиғат тақырыбына жазылған өлеңдер – қазақ поэзиясын мазмұндық жағынан да, пішіндік жағынан да байытқан шығармалар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қирабаев С., Сейфуллин С. - Алматы, 1962. – 291 б.
2. Мәшһүр-Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Монография. - Павлодар, 1999. – 384 б.
3. Мақпыров С. Лирикалық жанрлар // Кітапта: Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. Т. 5. Әдебиет теориясы. Нұсқалық. - Астана: Фолиант, 2005. – 536 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. Т. 2. Бірінші кітап. - Алматы, 1960. – 390 б.
5. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 1: Өлеңдер мен дастандар. - Алматы: Жазушы, 2002. – 192 б.
6. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 1: Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Жазушы, 2002. – 200 б.
7. Лияс лирика шыңының биігі // Қазақ және әлем әдебиеті. 2007. № 3.
8. Дүйсенов М. Лияс Жансүгіров (Өмірі мен творчествосы). - Алматы, 1965. – 310 б.
9. Орманов Ф. Төрт томдық шығармалар жинағы. Т. 1: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1982. – 416 б.
10. Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2002. – 256 б.
11. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // Кітапта: Жұмабаев М. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989 -566 б.

Резюме

В статье автор детально останавливается на условном видовом делении жанров лирики, о формировании тематической классификации лирики в XX веке, акцентирует внимание на воспеании лирики о природе.

Resume

In this article the author described in details the conventional state division of lyric poetry genre, the foundation of the thematic classification of XX century's lyric poetry, accentuate the attention on the lyric poetry about nature.

ӨОЖ 882.151.212.2-141

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИСАБЕК ИШАН БЕЙНЕСІ

Ж.Т. Сарбалаев, Е.Ж. Сарбалаев

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Поэзиядағы азаматтық әуен туралы қазір сауатты адамдардың аузынан, зиялы қауымның ортасында жиі айтылатын сөз. Бірақ аталмыш ой-ұғым – халықтың мақалы емес, әйтпесе әдебиетімізден ойып орын алған үлкен туғаның мәйекті лебізі де емес. Кейінгі кездері зиялы қауым арасында мойындалған қанатты сөз. Бәлкім, оның алғаш айтқан авторы да болған шығар. Бірақ гәп – онда да емес, осы бір сөздің орайлы ақиқат екендігінде. Батыста әдебиет – әдебиет үшін, өнер – өнер үшін деген бағыттар бұрыннан кездеседі. Біздің қазақ әдебиетінде мұндай тамыры таяз, сыңаржақ бағыт, тек байлар мен бағландардың көңілінен шығып, соларға қызмет қылғаны белгілі. Бұқараға жат ақындық иелері орысқа бодандыққа дейін де, кешегі кеңес кезеңінде де кездеспегені мәлім. Еліміз егемендігін алған бүгінгі таңда мүлдем мұндайдың ұшқыны жоқ, бәлкім алдағы уақытта да ұшыраспайтын болар. Себебі бағзы замандардан-ақ, тіпті қазақ жаратылған шақтан-ақ халқымыз өленді ермек, өнерді тек көңіл көтеру құралы деп қарамаған. Ақиқаты: қазақ үшін қашанда өлең – өмір. Өмір – өлең. Қазақ поэзиясы өзінің даму арнасында заман озған сайын жаңашылдыққа бет түзей бастады.

Ұлы Абайдың:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер дең [1,56-б] , – деп айтуы, міне, сондықтан десек қателеспейміз. Әрине, бұл жерде өлең деген ұғымның өзі синкреттік бітімде екенін, сөздің әннен, әуеннен бөлек тұрмай, бірлікте танылатынын айта кеткеніміз абзал. Нақ осы себептен де поэзияның қазақ халқы өмірінде кеше де, бүгін де аса маңызды рөл атқарғанын, оның қашанда қоғамдық-әлеуметтік сипатта болғанын, ал азаматтық әуен, рух – жалпы қазақ поэзиясының әрқашан күретамыры, негізгі өзегі, алтын арқауы болғаны шындық екені ешқандай дәлел тілемесе керек.

Туған әдебиетімізде өзіндік орны бар белгілі шайырларымыздың бірі – ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші ширегінде өмір сүріп, қазақ жазба поэзиясының дамуына үлкен үлес қосқан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Сонымен бірге оның ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы, фольклортанушы, тарихшы, этнограф, педагог болғаны баршаға мәлім. Құдай берген қабілеті жан-жақты, ескіше де, жаңаша да хат таныған ағартушы ақынның өз басы өнегесіне қоса қалың халыққа өнер-білім шашып, мұның үстіне өзі өмір сүрген кездегі

ел өміріндегі өзгерістерге, елулі оқиғалар мен жаңалықтарға, жақсылықтар мен жамандықтарға дер кезінде үн қатып, өлең тілімен паш етіп отырғаны көзі тірісінде-ақ оның атын әйгілі етті. Сондықтан болар ол көп ақынның бірі, жай ақын Жүсіп болып қалмай, Мәшһүр Жүсіп атанды. Міне, осының өзі-ақ оның жас бала шағынан ақындық өнерді киелі деп біліп, қадірлеп, бұл реттегі әрбір қадамға жауапкершілікпен қарағанын аңғартады. Оның ақын ретінде әрбір айтқаны, жасаған әрбір іс-әрекеті ғана емес, ақын ретінде жазған әрбір шығармасы көпшілік көңілінен шығып отырғаны белгілі. Мұның өзі оның ұсақ, жеке бас қамын күйттеген, тақырыбы тар, отбасы қамынан артылмаған дарынсыз, кішкентай өлеңші емес, әдебиетке-ақ әлеуметтік көкейкесті мәселелерді көтере білген, көркемдікпен жеткізе алған азамат ақын болғанын байқатады. Міне, осындай азаматтық бітім, дәлірек айтқанда, осындай көзқарас, позиция, концепция ғана ақынды қазақ даласының шартарабына әйгілі етіп, одан ел билеушілері ығатын, патша шенеуніктері қорқатын ақынға айналдырса керек. Мәшһүр Жүсіпті кеңес өкіметі де құшақ жайып қарсы ала қойған жоқ. Мұның өзі оның кейінірек халық жақсы танып, дақпырттың естіп емес, қандай кісі екенін дәл біліп, әдебиеттегі төл орнын иемденуіне кедергі жасағаны анық. Оның шын мәнінде кітап деп айтуға тұратын алғашқы кітаптары – таңдамалысының 1-інші, 2-інші томдары тек 1990, 1992 жылдары жарық көруінде, 20 томдық шығармалар жинағының енді ғана 2003 жылдан бастап жариялануының осындай себептері бар. Ақын мұраларының көптомдық болып жарыққа шығуына пікір білдіре отырып, ғалым Р. Тұрысбек: «Көптомдықта әдебиеттің барлық жанрлары қамтылған әрі жүйелілік пен ізденіс, бірізділік байқалады. Әрбір туындының тақырып табиғаты, жанрлық-құрылымдық һәм көркемдік ерекшеліктері де сақталып, жазылуы мен жариялануы, нұсқалық белгілеріне де зор маңыз беріледі. Біздіңше, басты байқалар ерекшеліктердің бірі М.Ж. Көпейұлының төл туындылары мен халық мұрасы, шежірелік сипатындағы шығармалар дәстүр мен сабақтастықты, жанр мен жауапкершілікті, көркемдік мұраттарды негізгі назарда ұстаған» деген байсалды түйін жасайды [2, 64 б].

Қазақтың танымал ақындарының бәрі дерлік қоғамы ұсынған жүкті талмай көтерген азамат ақын болғаны баршаға мәлім. Арыға барсақ, Асан қайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Бұқар жырау, Махамбет, Абай, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыровтар, беріден тартсақ, Қасым Аманжолов, Жұбан Молдағалиев, Сырбай Мәуленов, Қадыр Мырзалиев, т. б.

Әдетте үстіне кім-кімнің де жасаған жақсы ісіне, әйтпесе қарымды қызметіне риза болып жатсақ, «Мынау азамат екен» деп жатамыз. Сонда осы азаматтық дегеннің өзі не? Ақын-жазушылар шығармашылығындағы азаматтық бітімді, әлеуметтік әуенді қалай бағалап, қалай ажыратамыз? Бір қарағанда бұл баршамызға белгілі, оп-оңай танып, тауып алатын түсінікті ұғым көрінгенімен, іс жүзінде жеңіл, бадырайып көзге көрініп, айқайлап

тұрған нәрсе емес. Ендеше ең әуелі ақын Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы азаматтық әуенді айқын танып, ажарлы ашу үшін мұның өзі не нәрсе екенін өзіміз біліп алмай болмайды.

Азаматтық жоқ жерде ақындық тұл. Бұл жерде сөзіміздің басындағы осындай ордалы ойға қайта оралуға, табан тіреуге тура келеді. Сонымен бірге осы мәселеге арнайы ат басын бұрып, елеулі екі мақала жазған көрнекті сыншы-әдебиетші Сағат Әшімбаевтың: «Былай қарасақ, азаматтық атты сөздің мән-мағынасынан айқын және одан туындайтын міндет пен жауапкершіліктен анық ештеңе жоқ сияқты. Сондай-ақ азаматтыққа жататын, болмаса жатпайтын жайларды ажырату да пәлендей қиын емес секілді. Ал, осы сөздің төңірегінде тереңірек ойланып көрсек, оны басқа өнер-білімімен, озық тарихымен тамсандырған елдердің басындағы терең тамырлы азаматтық дәстүрлердің даму кезеңдерімен салыстырып көрсек, біздің арамызда бұл ұғымды түсінуде тарихи тұрғыдан эталондық үлгі ретінде ұсынатындай берік қалыптасқан нақтылық жете бермейтіндігі байқалады?» [3, 45 б],- деген пікірлерін алға тартудың еш әбестігі жоқ. Гәп – бұл жерде алаштың, қазақтың басындағы азаматтық рухтың кемдігінде немесе әлсіздігінде емес. Өйткені қазақтың азаматтығы – батырлығы мен байсалдылығы – жер бетіндегі қайсы бір халықтан артық болмаса, кем емес. Тек осы бір маңызды концепциялық ұғымның мағынасы нақтыланып, алға ұсталуында, төбемізге ту сияқты көтерілуінде жатыр. Өйткені XVI ғасырда өмір сүрген француз ойшылы М. Монтень: «Халық өзінің азаматтық манифесін ғасырлар бойы қанымен де, жанымен де жазады. Азаматтық манифесі айқын емес халықтың болашағы да айқын емес»[4,278 б],- деп жазғандай, қазақ ұлты өзінің азаматтық құранын ғасырлар бойы ерлігімен де, еңбегімен де жазып келді. Бұл тұрғыдан ол көштен қалып көрген жоқ. Ендеше оның келешегі келісті екені күмәнсіз. Мәселе – алаштың азаматтық концепциясын, ақындық азаматтық кредосын айқындауда, ақиқат алға тартуда. Осы тұрғыдан келгенде алаштың азаматтық концепциясы, ақындардың азаматтық көзқарас-көсегесі қандай? Біздіңше, арғы-бергі даналардың айтқандарын еске алып, Асан Қайғы, Абайдың айтқандарын саралай келгенде, мұның өзі адам - ақынның елін – жерін, Абайша айтқанда, «қалың елі, қазағы, қайран жұртын» жақсы көріп, қадірін біліп, шын сүюінде.

Екіншіден, осылайша азамат ретінде бағалап, сүйгендіктен халқының жақсылықтарын асырып қана қоймай, жамандықтарын, келеңсіз құлық, олқы мінез-қылықтарын жасырмай әшкере етіп, ащы сынауында. Үшіншіден, осындай елді өшірер, ерді өсірмес қоғам кемшіліктерін, халық жетімсіздіктерін жою үшін ымырасыз күресе білуінде жатыр.

Бұл айтқандардан азаматтық таным, көзқарас-бағдар, позиция айқындалып, азамат ақын алдындағы әлеуметтік-қоғамдық міндеттер,

адамдық-адамгершілік парыз бен қарыз анықталып, сол үшін жауапкершілік мойынға жүктелсе керек. Ал мұндай асқаралы міндеттерді орындау тіпті де онай емес. Ақынның азаматтығы көпті оятып, қауымды жарқын болашақ үшін қимыл-әрекетке жұмылдырар жемісті еңбексіз, белсенді күрессіз, қара қылды қақ жарған әділдіксіз, шындықты қаймықпай бетке тура айтар, тура айтып қана қоймай, іске жедел асырар батылдық, батырлықсыз жүзеге аспайды.

Жоғарыда айтылғандар абзал адамдықтың, азамат ақындықтың, халық перзенті, елдің Ері болудың шын да шынайы өлшемдері болса, шайыр Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзі, сөзі – алуан шығармалары осынау үлкен талап-міндеттерге қалай және қаншалықты жауап береді деген сауалға жауап іздейміз. Бұл үшін, әрине, алдымен ақынның не жазғанын, қандай тақырыптарды қозғағанын, оларды қаншалықты көркемдікпен игеріп, қазақ әдебиетіне қандай үлес қосып, қаншалық азаматтық танытқанын – өз кезіндегі елі мен жері жаңарып, халқы оянып, өсіп-өзгеруі үшін, яғни заманына лайықтылық танытып, келешегін кемелдендіруі үшін қаншалықты сөзімен көмектесе алғанын саралап, зерттеп, талдап-таразылауды жөн санадық.

Ақындықпен ұйқыдағы алашын серпілту, қоғалысқа түсіру, ел болу үшін күреске жұмылдыру, сөзімен замандастарының көзін ашып, көңілін ояту, басқа озық елдердің қатарына қосылуға бастау, өзінен көп бұрын көш бастап, халқын қамшылап, қазақтың бас ақынына, сөз көсеміне айналған Абайдың жолын жалғастыру, Абай бастаған іске үлес қосу – Мәшһүр Жүсіптің алдында тұрған ұлы да ұлағатты міндеттер болатын. Рас, бастапқы кезде – жасөспірім шағында-ақ өлең жолына түсіп, өнерін көпке таныта бастаған Мәшһүр Жүсіп бірден анық Ақын, үлкен Ақын бола алған жоқ. Ол әуелгі кезде жай төреші болу, көргенін көргеніндей етіп қағазға түсіру, сырт бақылаушыдай бағамдап-баяндау, тек ақ-қараны ажырату деңгейінен көтеріле алмап еді. Әрине, оның бұл өлеңдерінде де гибрат, насихат, өмір көріністерін көрсету кездесетін. Кейде келелі кеңес, озық ой, көркем кестелер де молынан ұшырасатыны бар. Алайда біздің іздеп отырғанымыз – қоғамды сілкі, алаштық, азаматтық мақсат-мүддеге ойысу, өзі күн кешкен қоғам, табиғат кескіндерін бедерлеу деңгейінде қалып қоймай, келешекке бет бұру болғандықтан ғана бұларды осылай қабылдайтынымыз өзінен өзі түсінікті болса керек.

Ақынның төл поэзиясы топталған кітаптары – 20 томдық шығармалар жинағының, негізінен, 1-томы мен 4-томы. Осындағы ақынның жазылуы жөнінен бізге мәлім тұңғыш өлеңі – «Исабек ишан». Ол 1871 жылы қағазға түсіріліпті. Бәлкім, осы томдықтарда Мәшһүр Жүсіптің бұдан да бұрын жазылған туындылары бар шығар. Алайда сонында дүниеге келген жылы көрсетілмегендіктен олардың қайсысы бұрынырақ жазылғанын білу қиын. Аталмыш алғашқы қыр былай басталады:

Бісімлла, сөз бастайын асыл тектен,
Түскендей асыл еді-ау аспан көктен!

Керуендей бұл дүниеге аз күн конып,
Пәниден жақсы, жаман – бәрі де өткен.
Бір жұрнақ заттан шыққан асыл еді,
Қара түгіл қожадан асып еді.
Әркімнің өз заманына дегендейін,
Тақсырдың шарапаты басым еді.
Өзі – ишан жұрт бастаған, заты –қожа,
Сейітзада нәсілі сондай таза.
Әр түрлі қасиеті еске түсіп,
Қайғымен қапаланып болдым наза [5, 229 б].

Егер Жүсіп ақынның тырнақалды туындысы осы болса, оның басталуының өзі – біз келтіріп отырған үш шумақтың өзі разы етпей ме? Құйылып тұрған қазақтың дәстүрлі кара өлеңі. Есептеп қарасақ, бұл кезде – Жүсіп бар-жоғы 13 жаста. Бүгінгі күн көзқарасымен алғанда, әлі мектептің орталау буынын бітірмеген, көжесін жылап ішіп жүрген бала. Бірақ XIX ғасырдың қалыбы бөлек жосығы басқа. Сондықтан ол осындай өлең жазған. Дәлірегі – жаза алған. Ұзақ өлең. Әрі жақсы туынды. Ал мұның өзі жасөспірім Жүсіптің тым таланттылығын, шайырлықтағы қадамын шынайы бастағандығын байқатып қана қоймайды. Сол кездегі қазақ өмірінің өз мүшелеріне – ер балалар мен қыз балаларға да қатаң талап қойып, тез ержеткізіп, бойжеткізетінін де байқататындай. «Он үште – отау иесі» деген сөз-пайым – тек мақал ғана емес, сол уақыттағы өмір шындығы, тіршілік талабы. Бұл кезде адам баласы бірінші мүшелге толып, ғұмырдың тұңғыш бел-белесіне көтеріледі. Демек, қазақтың мүшелдік жыл санауы жай ғана даналық қасиет-тұжырым емес, табиғаттың заңдылығына – адамның биологиялық-физиологиялық тұрғыдан да пісіп жетілуіне де дөп келетін шығар. Міне, осы тұңғыш мүшелінде Жүсіп ақындық тұрғыдан да адамдық-азаматтықтың алғашқы сатысына шығып үлгерген түрі бар. Осындай екі жақсы себеп-салдардың жемісі де шығар, жас автор-шайыр тұңғыш өлеңінде-ақ XIX ғасырдың үшінші ширегіндегі Арқа өмірінен, қазақ халқының ахуалынан, рухани күй-кеспірінен де жақсы хабардар етеді.

Бұл жырдың шекесіне «жоқтау» деп қойылған. Бұдан кейін осы өлеңде кейіпкер ишанның бейнесі еске түсірілетіні, жақсы пенде, зор дін басшысы болғандықтан лайықты мақталатыны даусыз.

Жасынан-ақ халыққа пірлік қылған,
Хақлық болса, бас тартпай ерлік қылған.
Нәсілінен сайып келіп әулиелік,
Келгенде отыз беске пірлік қылған.
Пір болып кереметлі жұрт бастаған,
Заманында өзінен жан аспаған.
«Мен, мен» деген ишандар «тақсыр-ай» деп,

Ешбірі хылап тауып таласпаған,
 Шарифаттың жолынан адаспаған,
 Дін тұтпаған наданға жанаспаған.
 Қырмызы қызыл жібек сықылданып,
 Қай мінезі бар еді жараспаған ?!
 «Өнер алды – қызыл тіл» шешенім-ай,
 Жылжыған жорғадайын көшелім-ай.
 «Абылай аспас сары бел» – Сүйіндікке
 Пір болып үлгі шашқан көсемім-ай [5, 229-230 б].

Ақын осылай шалқыта жырлап, үлкен сөздерді бекер айтып отырмаған шығар. Исабек ишан да мұндай мадаққа лайық жан екені ақиқат. Өзі де жас кезінен хақ дін жолына түскен, имандылықты ұран еткен ақын сол кезде өмір сүрген, аса үлгілі, адамгершілігі асқақ жанды қауымға үлгі етіп отыр. Жас ұрпаққа – өнеге, егде кісілерге – ғибрат етеді.

Х. Досмұхамедұлы ақындық поэзия өкілдері туралы олардың ұлттық сөз өнерін сақтаудағы, дамытудағы қызметіне жоғара баға бере келе: «Қалың бұқара арасынан шыққан олар – халық әдебиетінің мән-мазмұны мен тіл тазалығын сырттан келетін жат әсерлерден қорғаушылар, әрі ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, қазақ халық әдебиетін сақтаушылар» [10, 32-б],- деген екен. Шынында да Мәшһүр Жүсіптің осы көлемді туындысын ары қарай оқығанда оның кейіпкерінің балдырған ұрпаққа үздік үлгі, ал үлкендерге тағылым-тәрбиесі мол игі-таза тіршілік иесі, дін көсемі екенін көреміз:

Айбатың бар-ды әділ Омардайын,
 Түзедің шарифаттың әрбір жайын.
 Күндіз – күлкі, түн болса – ұйқы көрмей,
 Дін ісін берік тұттың солардайын.
 Шыншылық Әбубәкір Сыдықтай бар,
 Көрдің бе бір жалғанын, ей, жарандар?!
 «Қолда барда алтынның қадірі жоқ»,
 Артынан жұрт таба алмай, болдың ғой зар!
 Жомартлығың сахаба Сәдуақастай,
 Би баһа ол кібірित ақ мәр тастай.
 Сүннатын пайғамбардың мағхам тұтқан,
 Кәнекей, кім бар еді сонан басқа-ай!
 Сөйлеген әрбір сөзің – ғылым, хикмет,
 Өзіңе тәңірім берген бән михнет.
 Тарикат, мағрипаттан үлгі шашқан,
 Құдайға бек лайықты қылып қызмет [5, 230 б].

Мақсат өзіміз жалаң түсіндіруші болып сөйлеп кетпей, ақын өлеңін нақты тану, өзіндік айтарын, өзгеше ерекшелігін ашу болса, мына шумақтардан дінге қатысты мол білім ала бастамаймыз ба?! Біз ислам дінінің бастауында

тұрған Омар, Әбубәкір Сыдықтардан, Сәдуақас сахабалардан хабардар болып қана қоймай, ақын нысанасы Исабек ишанның да анық озық, керемет «көсем» кісі екендігіне көз жеткізе бастамаймыз ба?

Жоқтау, дауыс салу-өлген адамға арналған өлендер. Қазақта жерлеу, салт өлендерінің шығу мезгілі қай кез екенін анықтау қиын. Сөйтсе де зерттеушілер М.Әуезов пен Ә.Марғұлан жоқтау өлендерінің мазмұны ежелгі Орхон-Енисей жазбаларымен ұштасып жатқанын айтады. Мәшһүр Жүсіп ақындыққа араласқан тұста жоқтау – кең етек алып, қазақ өмірін дүбірлетіп тұрған өлең түрі, өмір көрінісі. Сондықтан да жас ақынның алғашқы туындысы жоқтау болып, кейін де көп жоқтаулар жазуы – осының айғағы. Осы тұрғыдан келгенде тұңғыш туындының төрт аяғын тең басқан туынды екендігі, көркемдігі өз алдына, өмірлік дерегі, сол кездегі естіген халыққа, оқыған жұртқа деректік тұрғыдан қатты керегі – өнегелі тағдыр-тарих, кеңулі тағылым-ғибрат болуы да тәнті етеді.

Біз сол себептен де осы бірінші томның соңындағы түсініктерде берілген мынадай мағлұматтарға жүгіне кетуді де орынды санаймыз:

«Екібастұз тұрғыны, 1928 жылы туған еңбек ардагері Манабаев Сағат ақсақалдың айтуынша, Исабектің түп-тегі – қожа, кезінде әулиелігімен жұрт назарын аударған адам. Ел аузынан естіп, бізге жеткізген Сағат ақсақал әңгімесін де оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдік: «Жазғытұрым Шідерті өзені тасып жатқан кез. Өзен жағасында ол кезде тал болған. Соның түбіне келіп, өзеннен өткенде су болмас үшін, ішінде Исабек ишан бар, біраз адамдар сырт киімдерін шеше бастайды. Сол кезде тал арасынан ұрылар шыға келген:

– Андағы киімдерінді, көліктерінді қалдырыңдар да, өздерің жүре беріңдер! – деген. Исабектің жолдасы тұрып айтады:

– Біздікін алсаң да, мына жігітке тиіспе! Бұл – жаңа шығып келе жатқан керемет иесі!

Сонда ұрылардың біреуі айтты:

– Әулие болса, ана ұшып келе жатқан алты ақкуды алдыма әкеліп қондырсын!

Сонда Исабек отыра қап дұға оқиды да, алты ақку төмендеп, қаңқылдап әлгі ұрының алдына келіп қонады. Сонда ұры:

– Біз жаңылдық, шырағым. Сен атынды бермей-ақ қой. Сен бізден ал! Талдың ар жағында олжамыз бар. Ал!

– Жоқ, рақмет, бізді өзеннен өткізіп жіберсең болды.

Олар көмектесіп, бұлар өзеннен өтеді. Біраз жер ұзағасын жанындағы жолдастарына Исабек айтады:

– Мен бір қателік жібердім-ау! – дейді.

– Сіз ешқандай қателік жіберген жоқсыз. «Алты ақкуды түсір», – деді, түсірдіңіз. «Олжадан ал!» – деді, алмадыңыз. Сонда Исабек:

– Сендер білмедіңдер! Күндердің күнінде менің ұрпағымның бірітұтқында болады-ау! Мен алты аққуды тұтқын еттім ғой. Байлап кеттім-ау! – дейді. Содан айтқандайын, 1937 жылы Исабектің бір ұрпағы түрмеге түскенде сол сөз еске алынды.

Исабек қайтар жолда өзенге таяу бір жерге таяғын шаншады:

– Күндердің күнінде осы жерге менің үрім-бұтағым қоныстембеді! – дейді.

Исакеңнің ұрпақтары қазір сол жерде тұрады. Ол «Талды ұжымы» деп аталады. Екібастұз ауданына қарайды. Екібастұз қаласынан 60 шақырым.

Мен бұл әңгімені сол жердің тұрғын адамы Ахметов Мәкен деген кісіден естідім. Ол кісі қазір дүние салған. Жасы ұлғайған кісі. Руы – Қанжығалы. Оның ішінде – Сары. Сөз білетін адам, бір кезде колхоз бастығы болған» [28, 410 - 411 б].

Көріп отырсыз, келтірілген мына деректердің өзі керемет. Тірлікте нақ осылай болды ма, болмады ма, әрине, оған бүгін куәлік жасау қиын. Десек те ақын бұлай тегін жырлап отырған жоқ. Аңыз да ақиқатқа тамыр тартса, сол кездегі халық иманды, діни көсемін соншалықты әулие тұтқанын айтпағанда, жырда келтірілген дерек-мәліметтер бекер емес.

Баласы жоқ қатынға бала біткен,
Панасында күн көріп қашқан-жіткен.
Әр мұңлының қажеті рауа болып.
Құдайым дәрежесін артық еткен.
Шарифат, мағрипатын тамам еткен.
Тарикат, хакиқатты жары еткен,
Қол-аяқсыз домалап қалған дертлі
Сау-саламат жазылып тұрып кеткен.
Жан еді ғарызы жеткен Құдайына.
Жарлы болса байыған маңайына.
Бақ, дәулет, ырыс, несіп болып еді,
Көріп пенен ғасердің талайына.
Ғылым хал, ғылым қалын білген тамам,
Айырған хақ пен батыл, халал, харам.
Ғылымларды қойылған көңіліне,
Жігіттер, бар ма енді ондай адам [5, 232 б].

Таза адам. Шарапатты кісі. Ғұлама ишан. Аталмыш өлеңде Исабек ишанның осындай қалып, жақсылық-шарапаты қалай жарқырап көрінсе, ол ғұмыр кешіп, «сайран» салған, салтанат құрған ел-жер, ауыл-аймақтар жайы тағы да солай көзіңе көрінеді. Бұл тұрғыдан байыптағанда сол кездегі сахара суреті, ел-жұрт хабар-ошары осы өлеңнен бүгінгі қызығушы оқырманға анық-қанық болады десек те асыра айтпаймыз.

Жоқтайды Қарабұжыр қалпыменен,
Әжеке, Дәнен, Тентек халқыменен.
Дүниеден есіл ерім кете бардың,

Бұрынғы ғазизлардың салтыменен.
 Біраз күн Арқаға болдың қонақ,
 Дүние бар болғаның болды-ау сол-ақ!
 Әжібайдың алты ұғлы ықылас берген,
 Олар да жоқтайды екен айтып шумақ.
 Жолаба – Қыпшақ деген бір рулы ел,
 Және Керей, Күрлеуіт – о да түгел.
 Теп-тегіс мүрид болған кемеңгерлер,
 Қалдық қой тегіс шулап Жайылма, Ақкөл.
 Ақтілес, Сырым, Күшік – Бәсентиін,
 Олардан болды ма екен Найман кейін?!
 Дүниеден өтті, кетті қайран ерім,
 Түзеткен өз әлінше діннің үйін.
 Ішінара бас берген: Апай, Бөрі,
 Жұқарақ Қанжығалы одан гөрі.
 Айдабол мен Қаржастан ықылас берген,
 Қасқа, жайсаң – не түрлі кемеңгері [5, 234 б].

Өлең жасампаздығында ақынның рухани әлемі бірінші орында тұрады да, ол ақынның рухани әлеміндегі қайшылық қақтығыстар мен әлеуметтік және мәдени танымның, сол сияқты қазандай қайнап жатқан қоғамдық өмірдің ықпалынан барып қалыптасады. Әлі он үштегі балаң ақынға талай жайт-оқиғаларға, кісі-місілерге сын көзбен қарау міндет те, қажет те емес шығар. Ол бөріне таза пейілмен, алғашқы әсермен – үлкендердің көзімен қарайды. Солай десек те осы өлеңде қанша ел, жер қамтылған. Тіпті Исабек ишанның Қой жылы, жетпіс тоғыз жасында ораза айының бас кезінде жұма күні кешке зәмзәм суымен ауыз ашып, намазшамды оқып болған соң өмірден өткені... Арғын, Керей, Қыпшақ, Найман елдері, солардан тараған алуан рулар... Бұларды былай қойып, Жайылма, Ақкөлдей жер-сулар. Тіпті шумақ айтып жоқтаған Әжібайдың алты ұлы... Осыларды білудің өзі – қызық қана емес, тарих емес пе? Арада 140 жыл өткенде не болды сол жерлерде? Қандай халық отыр? Өлгі қасқа-жайсаңдар үрім-бұтақтары нендей күйде?! Міне, осындай керегі бар, терені бар өлең бұл.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құнанбаев А. Шығармалары. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1985.
2. Тұрысбек Р. Ұлт мұраты және руханият. 2008. - 632 б.
3. Сағат Әшімбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2000.
4. Монтень М. Опыты. // Введение в литературоведение (Под ред. Л.В. Чернец) - М., 2006. - 520 с.
5. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. 1 том, - Павлодар, 2003.

Резюме

В статье рассматривается образ Исабек ишана в творчестве Маашхур Жусуна Копеева.

Resume

The article demonstrates the image of Isabek Ishan in Mashkhur Zhussup Kopeev works.

УДК 81'373.47

ИДИОМАТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ КЛЯТВА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

О.К. Андрющенко

Павлодарский государственный педагогический институт

Как известно, в сокровищнице любого народа – пословицах, поговорках и фразеологических сочетаниях – заключен его многовековой опыт. Наличие какого-либо понятия в пословицах и поговорках выступает критерием его значимости для народа. Поэтому нам кажется целесообразным рассмотреть речевой акт клятвы в паремиях, изучение его места в речевой коммуникации. Отбор паремий для анализа осуществлялся методом сплошной выборки на основе наличия в них речевого акта клятвы, представленного как эксплицитно (значение клятвы содержится в соответствующих лексемах), так и имплицитно (значение клятвы выводится из содержания всего выражения).

Паремии особенно ярко характеризуют носителя любого языка, следовательно, использование понятия клятвы в пословицах, поговорках представляют собой большой интерес (паремии – краткие высказывания, в которых содержание является нравоучением).

Клятва является универсальным общенародным понятием, однако значение и употребление клятвы у разных народов не всегда идентично. Исторически клятва была связана с определенным действием, связывающим произносившего ее с намерением выполнения, что оценивалось обществом положительно. Проанализированный нами корпус паремий (около 350 единиц) показывает отличительную особенность данного понятия в русской языковой картине мира: отрицательное отношение народа к клятве: Не клянись, matka, не рожать дитятка.

Чаще всего клятва связывается с религиозным представлением о клятве как проклятии: *Горе клянущему, а вдвое на грех ведущему; Невольная клятва отпускается. Здесь же встречается образ Иуды как проклятом человеке: Ирод клянется, Иуда лобзает, да им веры неймут!*

Возможно, вышеприведенные значения закрепились благодаря тесной связи таких значимых для русского человека понятий, как клятва и проклятие. Согласно этимологическому словарю Н.М. Шанского «Клясть, кляню – вост.-слав. является видоизменением общеслав. *kleti, klyŋq – др. рус. кляти, кляню – «проклинать» под влиянием глаголов с основой на д, т (по типу паду – пасти, кладу – класти). Первоначальное значение «давать клятву», далее – «угрожать», принося клятву > угрожать вообще > проклинать» [1].

Общеславянское *kleti, вероятно, связано по происхождению с клонить (ср. преклонение колен при клятве). По мнению ученого, значение лексемы *проклинать* первоначально связано со смыслом «давать клятву», что характерно, в современном толковании отсутствует данное значение.

Религиозная основа семантики клятвы показывает необходимость обращения к церковнославянскому словарю, который дает следующую словарную статью [2]: Клятва – заклятое, проклятое, проклятие. Клятва, обещание. Клятва церковная – проклятие, отлучение от церкви, или и вовсе из числа христиан с исключения. На кого же, от кого и за что она полагается.

Клятися – клясться, божиться, присягать. Кляунти – 1. становиться на колена. 2. нагибаться, преклоняться. 3. хромать.

Это определение содержится и в словаре В.И. Даля, который приводит интересные сведения, помогающие нам определить параллели, связывающие такие понятия, как клятва, обет, проклятие:

Клятва, клятба – божба, рота, ротба, присяга, заклинанье, проклятие, обет, зарок. Церковная клятва – отлучение от церкви. Клятва умному страшна, а глупому смешна. Отводная клятвы – облыжная, с задней думкой, с отводом от себя: Лопни глаза! Чтоб дня не пережить! Отсохни рукав! Клять, клятура, клят – скряга, скупец, подлый корыстник [3].

В данной словарной статье встречается также понятие как церковная клятва, которая обозначает отлучение от церкви. Приведенные выше выводы о связи клятвы и проклятия показали, что для религиозного человека существенным было понятие обета, которое понималось как обязательство перед богом. При этом Даль В.И. все же приводит в одном ряду эти понятия, что говорит об их синонимичности.

Божба – как одно из экспликаций речевого акта клятвы показывает веру человека в высшие силы, показывает просьбу человека в поддержке: *Где клятва врет, тот много божится.*

Однако даже божба осуждается народом, принимается как грех (что соответствует лексическому наполнению данного понятия в церковнославянском словаре): Не божись, и без божбы грехов за плечами в кошеле не снесешь; Вор божится – недоброе затевает. Клятва на иконе как священном предмете осуждается: Потянуть руки на бога (снять для клятвы икону).

В паремиях представлено и недоверие клятве и божбе: Не божись, кровь носом пойдет, Хоть в нитку избожись, не поверю. Понятие поруки, или ручительства также не всегда принимается как положительное, т.к., по мнению народа, невозможно ручаться даже за свои поступки, а за чужих людей и подавно (в этом отражается мысль о непостоянстве человеческого поведения, изменчивости и отсутствии постоянства): Заручился, как головою приложился; Кто поручится, тот и поучится; За друга поручишься, от недруга помучишься; Ручаюсь за друга, предаешься врагу. Тот печалься, кто ручался; За три вещи не ручайся: за часы, за лошадь да за жену; Не ручайся и за свою подоплеку!; Слался цыган на своих детей. Вор по воде всегда порука.

Имплицитным языковым воплощением клятвы в паремиях выступают и следующие идиомы:

- лопни глаза: Лопни мои глаза! Лопни моя утроба!
- головой ручаюсь: За это головой ручаюсь. Хоть головой на плаху.
- как пить дать: Как пить дам (верно сделаю, исполню).
- отсохни рука / даю руку на отсечение: Отоймись рука и нога, коли неправда. Отсохни руки, ноги. Даю руку свою на отсечение. Хоть правую руку отрубить. Хоть руку прочь по локоть.
- провалиться на этом месте: Да провалиться мне на этом месте!; Сквозь землю, в тартарары провалиться.

Чтоб мне (умереть, оглохнуть и др.): Чтоб мне до утра не дожить; Чтоб меня сейчас же поразило; Что сегодня пил и ел, не пройди сквозь; Чтобы мне свету божьего не взвидеть; Чтоб мне на месте умереть; Чтоб мне ослепнуть, оглохнуть; Чтоб мне первым куском поперхнуться (подавиться); Чтоб мне с места не встать; Чтобы мне всему высохнуть. Иссуши меня, господи, до макова зернышка. Лопни моя утроба. Чтоб мне первым куском поперхнуться (подавиться). Чтоб мне с места не встать. Хоть одна дохнуть. Дай бог, чтобы мне до утра красного солнышка не видать (шутка). Коли вру, так дай бог хоть печкой подавиться.

Сгори мой дом (сдохни скотина): Сгинь последняя животино. Сгори мой дом.

Подобные идиомы по классификации Баранова А.Н. и Добровольского Д.О. [4] входят в следующую группу: идиомы-перформативы - законченные высказывания, реализующие речевой акт.

«Так, идиомы-высказывания вот те/тебе крест, зуб даю, век свободы не видать и т.п. реализуют речевой акт КЛЯТВЫ, ср. : <...> А ты не врешь? - усомнился он. - Зуб даю! - поклялся Севка и вдохновенно плюнул в сторону. [В. Токарева. «Рассказы и повести»]; «Вот те крест!»- воскликнул никак не ожидавший такого поворота Варфоломей. Крест Варфоломея не убеждал демонологию Вора. «Я же дал слово!» - возмутился Варфоломей. «Я верю тебе», - сказал Вор убежденно [А. Битов. «Преподаватель симметрии»] [2].

В соответствии с общепринятым представлением о перформативах, они рассматриваются как выражения, которые не столько описывают действие, сколько являются самим действием. Это по определению привязывает их с прагматической точки зрения к ситуации общения: совершение действия, поступка невозможно вне данной ситуации. По сути дела, последовательность взаимосвязанных действий и формирует саму ситуацию. Для идиом-перформативов необходимо предусмотреть появление в семантическом представлении перформативного глагола в эксплицитно-перформативной формуле – в первом лице ед./мн. числа настоящего актуального времени, который представляет соответствующий речевой акт: 'я требую ...', 'я клянусь ...', 'я желаю успеха ...' и т.п.

По мнению ученых, среди идиом-перформативов, имеющих открытые валентности, можно выделить, например, выражения, вводящие в дискурс речевой акт ПРОКЛЯТИЯ: чтоб глаза повылезали/вылезли (у кого-л.), чтоб пусто было (кому-л.), чтоб руки отсохли (у кого-л.):

Подобно тому, как идиомы являются центром фразеологической системы, идиомы-перформативы образуют ядро класса речевых формул. В них явно выражена связь с ситуацией общения, с прагматическими переменными «здесь» и «сейчас».

Естественно отнесение устойчивых выражений, содержащих клятву, к идиомам-перформативам, так как в них семантически представлено обязательное выполнение действия, оговоренное самим адресантом. В этом проявляется связь между словом и делом. По мнению Темиргазиной З.К., «в соотношении слово-правда включается понятие дело. Говорить правду, значит также подтверждать слова делом, иначе говоря, преодолевать расстояние между словом и делом: Кто много говорит, тот мало делает; Кто словом скор, тот в деле не спор. <...> Цену имеет только слово, за которым стоит реальное дело, поступок, действие. Слово (речь) и дело могут находиться в отношениях противопоставления, противоречия, когда человек утверждает одно, а делает совершенно противоположное (см., например, Слово бело, да дело черно) [5, 72-73]. Данное положение отражает этические представления русского народа о том, что слово данное говорящим, должно быть выполнено. Давать слово значит, клятвенно уверять кого-либо в чем-либо, обещать что-либо. По воззрениям русских, давать слово и держать его – непременно условие и следствие: слово необходимо было не просто дать – его нужно было выполнить: До слова крепись, а за слово держись!, Слово – закон, держись за него, как за кол, За собой слова не удержав, за людьми не удерживают, Будь не скор на обещание, а на исполнение и др. В данном случае речь, конечно же, идет о понятии обещания в русской речевой культуре, которое, как показало исследование, связано с понятием клятвы, но не идентично ему.

Таким образом, в заключении нужно отметить, что процесс развития семантики клятвы был весьма долгим и претерпел изменения, что наглядно

демонстрируется в идиоматических выражениях, характеризующих клятву с различных сторон (от негативного – клятва как проклятие, до позитивного – клятва как обязательство выполнения слова).

Языковое воплощение речевого акта клятвы в поговорках весьма разнообразно: это не только перформативные речевые акты клянусь, обещаю, уверяю, но и идиоматические перформативы зуб даю, даю руку на отсечение, вот те крест и многие другие. Все они, так или иначе, репрезентируют обязательство, наложенное на себя адресантом, направлены на убеждение адресата в истинности слов. В русской языковой картине мира, как показывает анализ, клятва занимала особое место, т.к., прежде всего, имела под собой религиозную основу, была связана с культурой народа, отражала нравственное отношение человека к другим людям, к богу, и регулировала правовые отношения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971.
2. Полный церковно-славянский словарь / протоиерей Г. Дьяченко: Издательство «Отчий дом».- М., 2001. – 1120 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х тт. Т.1. – М.: Русский язык, Медиа, 2006.
4. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Речевые формулы в диалоге // Материалы междунар. конф. «Диалог -2000» // [http:// dialog-21.ru](http://dialog-21.ru)
5. Темиргазина З.К. Образ человека в русской ценностной картине мира. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2002. – 92 с.

Түйіндеме

Орыс тілінің сөз мәдениетіне қатысты зерттелген мақала семантикалық анализдің орыс тіліне қатысы.

Resume

This article is dedicated to the semantic analysis of the notion of oath in the Russian language, the study of its idiomatic content and the role of this notion in the Russian speech culture.

ЛИНГВОАКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ОБЩИТЕЛЬНЫЙ / НЕОБЩИТЕЛЬНЫЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

У.И. Глазко

Павлодарский государственный педагогический институт

Социальная среда предполагает включение в нее индивида, независимо от его желания. Необходимость взаимодействия людей друг с другом, обусловлена природой общества. Общение в жизни каждого человека имеет не только чисто практическую значимость (установка контакта, передача информации для эффективного общественного взаимодействия), но и является духовной потребностью. Ведущее место общения в жизни отражается в ценностной картине мира каждого народа и каждого человека в отдельности. Являясь составной частью языковой картины мира, ценностная картина мира отражает в языке того или иного народа его приоритеты, нормы поведения, все что является для данной лингвокультурной общности ценным.

Лингвоаксиология как современное направление в лингвистике представляет собой синтетический подход к языку, предполагающий обращение к таким наукам как философия, социология и психология. С точки зрения лингвоаксиологии все, что является ценным, отражается в языковой оценке, а то, что отражено в языке имеет ценность для его носителя.

Говоря о ценности и оценке необходимо различать эти понятия. «...Ценность есть значение объекта для субъекта – благо, добро, красота и т.п., а оценка есть эмоционально-интеллектуальное выявление этого значения субъектом – переживание блага, приговор совести, суждение вкуса и т.п.» [1, с.12].

Человек, вступающий в коммуникацию (общение), осознанно или неосознанно выбирает стратегию своего коммуникативного поведения. Исходя из психологически мотивированного желания, сблизиться с собеседником или отстраниться от него, выбирается соответствующая коммуникативная стратегия: сближения, отстранения или же стратегия отказа от выбора. Анализируя поведения своего собеседника, можно определить ту стратегию, которую он выбрал. Для полноценного общения важно уметь определить стратегию собеседника, поэтому, опираясь на личный и общественный опыт, мы выявляем те качества собеседника, которые могут помочь в интерпретации его намерений. Норма поведения в разговоре (общении) отражается в языковой оценке.

Таким образом, существует ряд качеств и свойств человеческой личности, проявляющихся в процессе коммуникативного взаимодействия с другим

индивидом. Данные свойства вербализируются при характеристике человека с коммуникативной точки зрения.

Цель данной статьи заключается в попытке описать лингвоаксиологическую значимость характеристики человека с коммуникативной точки зрения на примере употребления прилагательных «общительный»/ «необщительный» в русском языке.

В любой культуре общение является ценностью, к общению стремятся. Однако у каждого народа свое представление о «правильном» общении, о нормах поведения при общении. Иными словами, в каждой культуре свое видение с кем, как, зачем, сколько и о чем общаться.

В русском языке лексема «общительный» имеет 1 ЛСВ – «Легко входящий в общение с другими, склонный к общению, не замкнутый» [2, 578]. Основная сема в толковании «склонный к общению». Этой общей семой в русском языке объединена следующая группа слов: открытый, разговорчивый, болтун и т.д. Характеризуя человека как общительного, мы определяем его стратегию на сближение, стремление вступать в контакт. Это значение отражается и в производном существительном: общительность — «склонность к общению с людьми, разговорчивость».

На значимость данной характеристики указывает и богатая история слова «общительный». Общительный – качественное прилагательное, образованное от глагола общаться – «быть в общении, поддерживать взаимные отношения». Первоначальное значение этого глагола немного отличается от современного толкования в «Словаре Академии Российской» глагол общаться признается «словенским» и определяется так: «делаться участником в чем; иметь сообщение». В «Истории слов» В.В. Виноградов отмечает, что данный глагол употреблялся в церковно-славянском языке и не использовался в обиходной речи. На это же обстоятельство указывают и примеры, употребленные им, которые взяты из библейских текстов «Да общается же учайся словеси учащему во всех благих» (Послание к Галатам, гл. 6, стих 6) [3].

Широко распространение, как указывает В.В. Виноградов, данная лексема получает в разночинско-демократических стилях русского литературного языка 30-40-х годов, в том числе и в стилях официально-деловых и изменяет свое значение, семантически объединяясь с общепотребительными словами община, общество, общий, сообща и т. п. [3].

Этимологическая связь слов общение со словами общий, общество, сообща отражает менталитет русского народа, для которого исторически сложилось, что важнейшее место в жизни народа отводится коллективному самосознанию и соборности. Общение представляется не просто средством передачи мыслей, идей и т.п., но в большей мере служит становлению общности как таковой. Исходя из ментальных представлений, отраженных в языке, можно заключить, что при помощи общения люди становятся обществом.

В словаре В.И. Даля приводится следующее толкование лексемы общаться: «Общать, общить что чему — приобщать, соединять, смешивать; считать вместе, заодно. Не общи одного дела к другому, разбирай порознь. Не общай моих счетов с чужими. Общаться, чему, приобщаться, соединяться, быть заодно; // быть соединяему; // с кем, знаться, водиться, общаться, дружиться; // црк. делиться сообща, давать кому волю, участие. Общаяся гордому, точен ему будеши. Не общайся гулякам или с гуляками» [4, 654].

Толкование лексемы «общение» данное В. Далем, также характеризует его как заимствованное из церковно-славянского языка, где «общение»: «действие по глаголу (общаться), сообщенье, сообщество, взаимное обращение с кем» // црк. «подаяние, милостыня». Святое общение, причащение [4, 654].

Слово «общительный» также было распространено в церковно-славянском языке, обслуживающим религию. Например, в позднем языке библейских книг («благодатливым быть, общительным». 1 Тимоф. 6.18). Как считает В.В. Виноградов, слово общительный было образовано в высоких стилях словенского языка XVI—XVII в. Оно обозначало: «податливый» (т. е. щедрый), «уделяющий другим что-нибудь» [3].

Таким образом, общение в своем первоначальном значении понималось как «милостыня, подаяние», а человек «склонный к общению» (общительный) становился «участником» (разделяет чью-то часть, либо счастье либо участь) и был при этом «щедр». История происхождения и употребления слова общительный иллюстрирует, что изначально общение понималось как дар и ценилось как одна из высших ценностей в обществе. Характеристика человека как общительного носила положительную оценку и указывала в первую очередь на его духовность, направленность на сближение с людьми, чтобы поддержать, ободрить и т.д. Однако, вхождение слова из церковной сферы в сферу быта и существование близких по значению слов привело к тому, что значение слова «общительный» претерпевает изменения.

Наряду с лексемой «общительный» употреблялась и близкая по смыслу лексема «сообщительный». ая, се; -лен, льна, льно (книжн.). Охотно сообщающий другим свои мысли, переживания, сведения. В целом мире не найдется столь сообщительных, как русские. Салтыков-Щедрин. Это был необыкновенно веселый и сообщительный парень, добрый до простоты. Достоевский [5]. Постепенно границы значений стираются и в словаре Ефремовой дается следующее толкование лексемы «сообщительный» - Устар. То же, что общительный [6].

Общительный и сообщительный взаимозаменяемы в контексте:

С Разумихиным же он почему-то сошелся, то есть не то что сошелся, а был с ним сообщительнее (общительнее), откровеннее. Впрочем, с Разумихиным невозможно было и быть в других отношениях. Это был необыкновенно веселый и сообщительный (общительный) парень, добрый до

простоты. Впрочем, под этой простотой таилась и глубина, и достоинство. Лучшие из его товарищей понимали это, все любили его. Ф.М. Достоевский. Преступление и наказание.

Семантическое отличие сохранили слова общение и сообщение. Например, можно сказать: общение с богом, душевное общение, но нельзя сказать: сообщение с богом, душевное сообщение. Это различие определяется, во-первых, спецификой сообщения между кем-л, чем-л, где во главе угла стоит практическая значимость данного действия, а, во-вторых, приставка со- имеет значения «совместного действия» с кем-либо материально воплощенным (сообщение поездов).

Характеристика человека, выбравшего стратегию отстранения в русском языке наиболее часто выражается лексемой «необщительный» - Не склонный к общительности, сторонящийся общения с людьми; замкнутый. Основная сема в толковании – «не склонный к общению». Данная сема объединяет в русском языке ряд слов, характеризующих человека с коммуникативной точки зрения: закрытый, замкнутый, неразговорчивый, молчаливый и т.д. Данный ряд слов отличается степенью «не склонности» к общению и выражают отношение характеризующего лица к данной «не склонности». Например, слово необщительный имеет слабо отрицательную оценку, т.к. отсутствие тяги к обществу, стремления наладить контакт может быть вызвано особенностью характера человека.

Например:

Слишком мне грустно было иногда самому, в чистые минуты мои, что я никак не мог всего высказать даже близким людям, то есть и мог бы, да не хочу, почему-то удерживаюсь; что я недоверчив, угрюм и несообщителен. (Ф.М. Достоевский. Подросток.)

Таким образом, важнейшая роль общения в жизни народа (общества) выражается в языке при характеристике человека с коммуникативной точки зрения. Общительность для русского этноса является положительной чертой и в поэтому общительный человек имеет положительную характеристику. Однако в случаях, где излишняя общительность не уместна данное качества может расцениваться как отрицательное явление.

Например:

Мистер Адамс не стал терять времени и сразу принялся за расспросы. Нашего спутника звали Робертс. Он положил свою черную шляпу на колени и охотно принялся рассказывать о себе. Еще одна хорошая черта американцев - они общительны. (Ильф и Петров. Одноэтажная Америка.)

Мастера сатиры, Ильф и Петров, наглядно показывают в каких случаях общительность со знаком плюс становится общительностью со знаком минус. Это происходит в тех случаях, когда нарушается норма поведения в процессе коммуникации. Нормы общения - это те представления (с кем? о чем? где/когда?

сколько и как?) русского народа об условиях успешной коммуникации. В примере собеседник нарушил, во-первых, стереотип о том с кем и как можно общаться (он откровенен с незнакомым), а также стереотипическое представление русского народа, о том, что неприлично много рассказывать о себе. Человек знающий данные стереотипы, заложенные в менталитете, легко увидит тонкую эронию в положительной характеристике такого рода.

Таким образом, характеристика человека с коммуникативной точки зрения представляет научный интерес, так как отражает стереотипные представления народа о нормах поведения в процессе коммуникации. Дальнейшее изучение данных характеристик в различных языках, представляется актуальным так как не просто проэлюстрирует аксиологическую значимость этих характеристик, но и способствует более эффективному взаимодействию между различными лингвокультурными общностями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Темиргазина З.К. Избранные работы по лингвистике: в 2 т. II том: Лингвистическая аксиология. Прагматика. Психолингвистика. – Павлодар: ЭКО, 2010. – 338 с.
2. Словарь русского языка: В 4-х т./ АН СССР, Ин-т рус.яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: «Русский язык», 1981-1984.
3. Виноградов В.В. История слов. <http://www.wordhist.ru/obshitelnij.html>
4. Даль В. Словарь живого великорусского языка. 1881, 2, С. 654.
5. Толковый словарь русского языка. под ред. Ушакова (электр. версия) <http://lingvi.com>
6. Толковый словарь русского языка. под ред. Ефремовой (электр. версия) <http://lingvi.com>

Түйіндеме

Орыс тілінің әлемдік бейнеге қатысты жазылған мақаланың лингвоаксиологиялық «қатысымды» / «қатысымсыздық» белгісі айқындалған.

Resume

The article is devoted to the description of lingvo-axiological importance of the adjectives sociable / unsociable in the Russian language world-image.

КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ЖАЗУЫНДАҒЫ БЕЛГІСІЗ ЕРІНДІК БУЫНДЫ ЕКІНШІ КІРІГІҢКІ ДАУЫССЫЗДАРДЫҢ МАҒЫНАСЫ МЕН ТАҢБАСЫ

О.Д. Бекжан

*Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан қ.*

Қазақ тіліндегі ДЖ дыбысы және көне түркі күл (руна) жазба ескерткіштеріндегі белгісіз езулік буынды екінші кірігінкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы жайында еңбек [1] жазылып, жарияланды. Осы кірігінкі дауыссыздардың еріндік нұсқасы да бар. Бұл нұсқа бүкіл әлемдік – әрі түркологиялық, әрі тарихи– жаңалықтың ашылуына себепкер болатын әріп таңбасы болып отыр. Өйткені бұл > ОДЖ, ҰУДЖ, ДЖ О, ДЖ ҰУ таңбасы Күлтегін үлкен жазуының бірінші жолында жазылған, бұрынғы зерттеушілер қате оқыған, Көктүрік қағанатын құрушы ұлы Бумынның ескерткіште жазылған шын аты nm > b Б'ОДЖ МаН¹ екенін дәлелдейтін таңба. Алғашқы зерттеушілер > таңбаның нақты айырмашылығына назар аудармай, өздеріне белгілі о О, Ұ, ҰУ дыбысының таңбасы ретінде оқыған. Бұл Боджман, қазіргі айтылуында БОЖБАН, Қоңырат тайпасының негізгі руларының бірінің аты. Біздің бұл Божбанның сол Көктүрік қағанатын құрушы Боджман қаған екеніне көптеген бұлтартпас дәлелдеріміз бар. Бірінші дәлеліміз: рулық шежіреде Божбан атаны дүние жүзіне әйгілі Алпамыс батырдың өзі деп көрсететін нұсқалар бар. Қазақ Совет Энциклопедиясында Божбан ата туралы дерек берілген. Онда былай дейді: «Божбан – Орта жүз, Қоңырат ішіндегі Көтенші руынан тараған ата. Шежіре бойынша Б-нан Ұржық, Жұмық, Қожағұл, Жәукім, Итемген, Құлым, Бекарыстан, Тоқпақ дейтін сегіз ата тарайды. Аңыз бойынша, Б. – Жиделі-Байсындағы Алпамыс батырдың ұрпағы, бала кезінде Көтеншіге келіп сіңген. Көтеншіден тараған Сары, Сапар, Маңғытай, Саңғыл елдерімен бірігіп, «Бес Божбан» атанған. Б. Окт. Революциясына дейін Шымкент уезінің оңт.-батысын, Сырдың екі жағын мекендеген. Таңбасы – Қоңыратқа ортақ босаға таңба (П)» [2]. Шежірелердің бірінде Божбан ата Алпамыс батырдың ұрпағы делінсе, екіншісінде Алпамыс батыр Божбан атаның ұрпағы болып айтылады. Ал үшіншісінде Алпамыс батыр мен Божбан ата екеуін бір кісіге телиді: «Бір деректе «Божбан» Жиделі Байсындағы Алпамыс батырдың ұрпағы,

бала кезінде Көтеншіге келіп сіңісіп кеткен десе, екіншіде Алпамыс батыр «Божбан еді» дейді» [3].

Бұл деректерден Алпамыс батыр мен Боджман қағанның арасында байланыс бар екені анық байқалады. Алпамыс батыр жырының «Одиссеямен» сәйкестігін қаперге алсақ [4] эпос кейіпкері б. д. д. XIII ғасырдың тұлғасы саналар еді. Халықтық эпостар, онда жырланатын қаһармандық оқиғалар тізбегі ұрпақтарға жалғасып, ұзақ тізбек құратыны аян. Олай болса, сол тізбек Боджман қаған ерліктеріне де ұласып өз алдына дербес жырланған деп пайымдауға болады. Кейін эпостық қаһармандар тізбегі бір батырдың бойына жинақталып айтылуға жеткені эпостағы оқиғалардың әр түрлі дәуірлерде сипатталуынан көрінеді. Алпамыс атауының екі сөзден құралғаны «Қорқыт ата» кітабындағы Алып Бамсы батыр есімінен аңғарылады. «Алпамыс батыр» жырын академик В.М. Жирмунский V ғасырда туған деп пайымдаған. Сонымен бірге ол Алпамыс пен Манас есімдерінің ұқсастығы туралы пікір білдіреді. Яғни, Алпамыс есімімен орта ғасырларда хатқа түскен «Қорқыт ата кітабындағы» Байбөрі (Байбура) баласы Алып Бамсы мен алтай халқының «Алып Манаш» және қырғыздың «Манасы» сәйкес, оның себебі Алпамыс Алып Мамыш (немесе Манаш) тіркесінен туған [5] деп санайды. Боджман батыр алып бабаларына ұқсап Сары теңіз-Сары өзеннен бастап, Пүрүм – Аурупаға дейін жаулаған, Көктүрік қағанатын құрған алып қаған болғаны көне түркі жазба ескерткіштерінен белгілі. Осы ерлігін жыраулар жырлап ұлы эпос тудырғаны туралы ұлы М. Әуезов те өз пікірінде айтып кеткені мәлім. Алпамыс есімі Боджман қаған атынан туған. Оның шығу төркіні есім буындарын алмастырып айтудан пайда болған. Мысалы, қазақ есімдерінде Байбөрі – Бөрібай, Байсары – Сарыбай тәрізді буын-сөздерді ауыстырып айтудан Боджман – Манбодж болып өзгеріске түскен деуге болады. Алдыңғы ман буыны ман //бан //пан сәйкестіктеріне түрлене алады. Ал соңғы бодж буыны бодж //бош //бос сәйкестіктерімен өзгеріске түседі және алдыңғы Б дыбысы да б //м //н сәйкестіктеріне ауыса алады. Осыдан банбос >банмүс >банмыс >баммыс >бамсы өзгерісі туса, ал банбос >баннас >маннас >манас атауы осылай шығады. Бұдан басқа Мамыш есімі Манмыш >Маммыш >Мамыш өзгерісінен, Манаш >Маннаш -тан пайда болады. Ал Алпамыстағы Памыс панмыс >паммыс >памыс түрленісінен туғаны анық деп тұжырамыз.

Н.Я. Бичурин өз еңбегінде [6] түріктердің хуннан тарағанын, түп атасы Ашина болғандығы жайындағы деректерді келтіреді. Ашинаның қаншық қасқырдан туғаны туралы аңызға сәйкес, ғалымдар ол сөзді монғол тіліндегі чоно (қасқыр) сөзінен туындатады. Егер Алпамыс-Боджман қағанның әкесінің аты Бай Бөрі екенін ескерсек, Ашинаның монғол тіліндегі А Чоноға сәйкес екенін сезуге болады. Чоно бөрі, қасқыр [7] мағынасындағы сөз болса, А дыбысы Бай (ұлы) сөзіне сай ах //их [7,

14] (аға, ұлы) сөзінен қытай тіліндегі дыбысталуымен өзгергенін көреміз. Бұдан басқа Ашина есімін «Алпамыс батыр» жырындағы [8] Алпамыстың әкесі Байбөрінің әкесінің бір туған ағайыны Шыныбаймен де сәйкестіруге болады. Шыныбай есімін Бай Шыны деп алмастырып айтсақ, жоғарыдағы талдаудай А Шоно есімі шығады. Бұдан Боджман-Божбан қағанның түп-тек атауларының сәйкестігін аңғарамыз. Әбілғазы ханның жазбасындағы [9] монғолдың қырылуы мен одан аман қалған Қиян мен Нүкүз ұрпақтары Ергене Қоннан шыққандағы патшасының аты Бөрте чене аталады. Бұны да талдасақ Бөрте сөзі түркіше Бөрі сөзіне келсе, чене сөзі монғолша қасқыр мағынасын білдіреді. Бұл да Байбөрі мен Шыныбай аттарынан қосарласқан есімдер деуге келеді.

«Алпамыс батыр» жырының нұсқаларында Байбөрінің әкесі жиі көрінбейді. Тек Ә. Байтұрсынұлы нұсқасында ғана Ордабай аталатыны айтылады. Бұл нұсқада Байбөрі мен Құлтай, Шыныбайлар Ордабайдан туған ағайындылар саналады. Өзбек нұсқасы «Алпамыш» [10] жырында Алпамыстың атасының аты Алпын би, бабасының аты Дабан би аталады. Әбілғазы еңбегінде [10, 39, 40] Шыңғыс ханның да, қоңыраттың да бабасы Қиян аталатын еді дейді. Одан ары Шыңғыс ханның Қияннан бергі бабасы Добун баян еді деген мәліметті келтіреді. Біз бұл жерде Алун сұлудың нұрдан үш бала табу туралы қиялға көңіл аударуды жөн көрмейміз. Сондай-ақ Добун бай (баян – монғолша) есімі де шатыстырылып бергі дәуірге әкелінуі монғол тарихшыларының (Рашид ад-Диннің кезіндегі кидандардың) бұрмалауының әсерінен болған деп пайымдаймыз. Біздіңше жоғарыда айтылған Алпамыс батырдың бабалары Ордабай, Дабан би мен Шыңғыс ханның бабасы Добун бай – бәрі бір кісі, яғни, Гомер жырлаған Одиссей батырдың түркіше есімдері. Егер Ордабай есіміндегі Ор буынын бөлек сөзден қосылған бөлік десек, қалған Дабай бөлігі Дабан бай есімінен қысқарған деуге болады. Мысалы, Ор Дабанбай >Ордабамбай >Ордабай. Бұл жерде гаплогия құбылысынан екі ба буынының бірі қысқарады. Бұл сөздің қысқаруының екінші нұсқасы Одиссей атауына жақын келеді. Мысалы, Ордабамбай >Ордаббай. Бұндағы Р дыбысы қысқарса, сөз Одаббай атауына өзгереді. Бұл Одиссей есіміне сәйкес келеді. Өйткені Добун есімін Досун, бай сөзін сай (Арпоксай, Липоксай, Колаксай) сәйкестіктеріне өзгертсек, Ор Досун сай >Ордосуссай >Ордуссай >Одуссай аты туады.

Бұндай салыстырулардан эпостың көптеген дәуірлер оқиғасын бір өзекарқауға жинауын түйсінеміз. Мысалы, Одиссей оқиғасы б. д. д. XIII ғасырда өтсе, одан кейінгі батырлар мен жаугершілік баяндары да өз алдына жырланып цикл-тізбек құраған. Ондай тізбекті негізінен ата-бабадан ұрпақтан ұрпаққа берілетін тектік тәлім-тәрбие ұштастырып қалыптастырады. Батырлардың ұрпақтары да ата жолын қуып, батырлық дәстүрді сақтап жалғастырады.

Бұл салт қазақ батырлар жырынан мәлім. Осыған сәйкес О(р)дуббай~ О(р) дусайдан басталған жырлар тізбегі Алып Панбос >Алыпмаммыс >Алпамыс батыр жырына ұласып ұзақ дәуірлер оқиғаларын бір жырдың өзегіне жинақтаған. Алпамыс жырының бір нұсқатүрі (вариант) Манас эпосын жырлаушылардың арасында Манастың бабаларын да жырлайтын жыршылар [11] болған: «1961 жылдан бастап Қытай оқымыстылары тарапынан «Манас» эпосына қызығушылық байқалып, Қызылсу қырғыз автономиялы облысында «Манасты» жинау мақсатында арнайы экспедиция жасақталды. Кейін елде «Манасты» зерттеу қоғамы құрылып, 90 манасшының аты белгілі болды. Олардың арасында Манастың ата-бабалары Төгейхан, Көбейхан, Жаңбыршы, Шаянхан, Шойхан, Бөнейхан батырларды жеке дастан етіп жырлайтын 52 жастағы Сатыбалды Аалының атағы елге әйгілі еді».

Бұл аталардың ең басындағы Төгей ханды Төгөн //Тоғон //Ноғон нұсқаларына таратуға болады. Моңғол тіліндегі ноян осы Ноғаннан өрістегені белгілі. Мысалы, қазақ тіліндегі бай сөзі моңғол тілінде баян аталады. Бұл бай сөзінің ежелгі дәуірдегі түпкі нұсқасы екені анық. Ал одан арғы дәуірдегі нұсқасы баған <бақанқ болады. Бұл қаған <қақанқ сөзінің нұсқатүрі. Жоғарыдағы Тоған //Ноған нұсқасынан Ноғаннай атауын қалпына келтіре аламыз. Әрине, бұл Қоңырат шежіресінің бас кезіндегі Нағанай екені даусыз. Бұл Одуссай (Одиссей) //Одуббай //Онуннай сәйкестіктерімен де көрінеді. Эпоста батырдың өзінен тараған ұрпақтары да тектік жалғастыққа сай батыр болып, тізбектеліп жырланады. Қазақ батырлық жырларындағы батыр ұрпақтар тізбегі өзімізге мәлім. Ал Манас ұрпақтары Семетей, Сейтек, Кененим, Сейіт, Асылбас, Сомбілек, Шигитейге [11] дейін жеті ұрпаққа ұласады. Академик Р. Бердібай да Алпамыс ұрпақтарының әрқайсысы да бөлек жырланғанын айтып ескертеді: «Салақтығымыз ба, жоқ әлде «Қаулыға ілінген» жыр болғандықтан ба, сол жыршылардың репертуары толық жазылмай қалыпты. Түркістан түбіндегі Шорнақ ауылында тұратын Әбдірайым Байтұрсынов жыршының да жыры жазылып алынбаған екен. Ол жыршының ерекшелігі Алпамыс батырдың өзінен кейінгі батыр ұрпақтарын да жырлаған. Алпамыс, оның ұлы Жәдігер, оның баласы Аманолла туралы жыршы Әбдірайымда ұзақ жырлар болған. Әлі де іздеп табу керек» [12].

Көктүріктердің күнқтардан (хүн //ғүн) тарайтыны мәлім. Олай болса, бұл этноним де көне түркі жазба ескерткіштерінде жазылуы күмәнсіз болуы тиіс. Бұл тайпа есімі Мойын Чор (Могойн Шинэ Ус) ескерткішінде жазылып қалған. Бірақ ол жазудың алдыңғы бөлігі бұзылып өшкен де, ғалымдар оны қыбчак [13] деп оқыған. Мұндағы қс ЧаҚ буыны бұзылмай сақталса, оның алдындағы таңбаның сілемі қалған. Оның доға түріндегі п Н' таңбасын ғалымдар Б' таңбасының жұрнағы деп шешіп, «этноним – белгілі түркі тайпаларының бірі қыбчак» деген асығыс та онай қорытындыға келген. Бұл ескерткішті 1909 жылы Г.И. Рамстедт [14], [13, 55] тауып, оқыған және

жариялаған. Ондағы ұйғыр қағанатын құрған кісінің аты қытай жазбаларында Мойын Шор (Моян Чжо) болып жазылғандықтан ескерткіш атын осылай атаған. Кейін зерттеушілер ескерткішті табылған жер атауына сәйкес Могойн Шинэ Ус деп атады. Өйткені ескерткіш Могойн тал жазығы мен Шинэ ус көлінің маңайында орналасқан. Эстампаж және қағаз көшірмелердің өзі нашар көшіріліп, бұзылуға ұшырағандықтан Қ. Сартқожаұлы ескерткішті тікелей тұрған жерінде зерттеп, Г.И. Рамстедт оқуына біршама түзетулер жасаған. Біз Қ. Сартқожаұлының ұсынған фотосуретін пайдаланып өзімізге қажетті тұстарына зерттеу жүргіздік. С.Е. Малов өз еңбегінде qcbiqfrCt түрк қыбчақ деп жазып, алғашқы қалыпты түзуге ниет білдірген. Қ. Сартқожаұлы qcbqfrCt türk [qub] шақ [13, 75, 176(ф19)] деп түпнұсқасын және транскрипциясын ұсынған. Мұнда таңбалар өшкені даусыз. Бірақ фотографияға зер салсақ, түрүк сөзі мен чақ буынының арасында үш таңбалық орын бар екені мәлім болды. Сондықтан п Н¹ таңбасының алдында оқ ҚҰ дыбыс тіркестері жазылған деуге болады.

Сегізінші ғасырға дейінгі тарихи жағдайды бағамдасақ, қыпшақ тайпасының жетекшілігімен құрылған бір ірі мемлекет түркі халықтарының тарихында кездеспейді. Қыпшақ тайпасының негізгі орналасқан аймағы қазіргі Қазақстанның орталық және батыс, оңтүстік-батыс өңірлері саналатыны белгілі. Бұл аймақтың бәрі де Дунай өзеніне дейін бірінші Түрүк қағанатына енген сегіз оғыз (найман), тоғыз оғыз (керей), аргу (арғын), қырғыз тайпаларымен деңгейлес қыпшақ тайпасын түрүк атты жалпылық этнонимге қосып айтатындай жағдаят ол заманда әлі қалыптаса қоймаған еді. Ал бұған қарама-қарсы құншақ этнонимі жалпылық атауға толық ие болды деп айтуға толық мүмкіндік болды. Құншақ елесіміндегі құн сөзі құнк (күн) / хұн //ғұн/ сөзінен қысқарған түбір. Келесі шақ буыны қазақ тіліндегі кішірейту жұрнағын білдіруге ыңғайланған. Ол шақ (кіші) сөзі ретінде қазақ тілінде әлі де қолданылып келеді. Бұл сөз шағын (<шақ+ын), ұсақ, шағыр (құм және оның ұсақ бөлшектері), шақ (бұтақ) т. б. сөздерде тікелей және құрамдас бөлік ретінде қолданылады. Осы сөздердің бәрінде де шақ сөзі үлкен тұтастықтың бөлшегі деген мағынаны білдіреді. Олай болса, құншақ этнонимі құнк тайпасының бөлігі деген ұғымды білдіретіні аян болады. Құнқтардың батысқа жорығы ежелгі заманнан бастау алады. Ал Алпамыс-Одиссей заманын еске алсақ, олар б. д. д. XIII ғасырдағы ежелгі Византия аймағындағы Троя қаласымен де байланысып жатыр. Қазіргі венгрлер өздерінің тарихын құнк Аттиламен байланыстырады. Венгрлердің тілі фин-угор тілдеріне жатады, алайда Иштван Қоңыр Мандоки бұл тілде 1500-дей түркі сөздері бар [15] деп санаған. Венгр тілінде фин-угор және түркі тілдерінің қоспасы барлығына сәйкес Хунгар ел атауы хунқ-угор қос сөзінен тууы мүмкін деп санаймыз. Жалпы бұл тілдер орал-алтай тілдері тобына жататыны белгілі. Сондықтан ежелгі заманда құнк, угор тайпалары өздерін туыстаспыз деп сезініп, қатар

қоныстанып қан араластыруы қазіргі кездегі хунгар елінің қалыптасуына негіз болғаны байқалады. Әрине, олардың құрамында өздерін куннан және фин-угордан тарататын топтардың болуы заңды. Сондықтан өздерін кунбыз, мадиярмыз және қыпшақпыз деп санайтын бөліктері кейінгі ғасырларға дейін өздерінің тілі мен тұрмыс-салттарын, дінін сақтап [15] келгені де анық. Олардың Надкуншак (басқұншак), Кишкуншак (кіші куншак) деп аталатын жер атаулары күнқ бабаларымыздан қалған белгілер. Сондай-ақ ел сөзін оршак деп айтқан орта ғасырлардағы Анонимус атты тарихшысының еңбегінде [16] Венгрияның өзін Мадияр оршак десе, айналасындағы елдер Немет оршак (неміс елі), Чех оршак (чех елі), Орыс оршак (орыс елі), Кун оршак (қыпшақ елі) т. б. секілді елесімдерімен аталады. Біз бұл сөзді ұрықшақ қос сөзінен пайда болған деп санаймыз. Бұл қазіргі тіліміздегі үрім-бұтақ қос сөзіне сай келеді. Басқұншак жер атауы Қазақстанда және Россияның Астрахань облысында [17] кездеседі. Ал Қоншак, Құншак тәрізді адам есімдері ерте дәуірде көп қолданылғаны аян. Алғашқы зерттеушілер аталған ескерткіштегі құншак сөзінен кейін еліг йыл олұрмыс тіркесі жазылған деп тұжырымдаған болатын. Қ. Сартқожаұлы көп жылғы ізденіс барысында ЙЫЛ сөзіндегі LNvІ Ы мен Л' таңбаларының арасында ұсақ жазумен Nv OH' сөзі жазылғанын байқағаны [13, 75, 176(ф15)] туралы айтады. Соған сәйкес OH мен EЛУ санын көбейтіп, «Түріктер билік басында бес жүз жыл отырған» [13, 68] деген қорытынды жасаған. Қ. Сартқожаұлы ұсақ жазуды дұрыс байқаған, дегенмен, оны түпкілікті зерттеуде елүлі қателік жіберген. Біздің зерттеу тәжірибемізде жазу таңбаларының арасында ұсақ және әлсіз таңбалау арқылы қосымша сөздер жазудың болатыны анықталған болатын. Бұл күрделі графемалар арқылы жазу секілді аз орынға көп мәлімет сиғызу үшін жасалатын әдіс-тәсілдердің бірі. Қ. Сартқожаұлы ойлағандай «ұмытып кетіп, қатесін кейін түзету» емес. Ескерткіштің фотосуретін зерттеу арқылы жоғарыда айтылған, Қ. Сартқожаұлы Nv OH' деп оқыған жазбалардың жіңішке сызықтар арқылы берілген қосымша ақпарат екені айқындалды. Бұл таңбалар Ü Ъ аРТЫНЧ болып оқылатын, бірігінкі дауыссыздарды белгілейтін әріптер екені анықталды. Тек бұлар ғана емес, алдыңғы J Й' мен і Ы таңбаларының арасында 3 аНЧa аНЧa болып оқылатын екі еселенген НЧ таңбасы да жазылғаны мәлім болды. Қ. Сартқожаұлы N НЧ таңбасының төменгі жағын ғана байқап, оны Н' таңбасы деп түсінген. Одан кейін қасындағы 3 РТ таңбасының v O, ҰУ таңбасына ұқсастығынан OH' деп оқығаны айқын. Ары қарай қате бағыттағы болжам, жорамалға бой алдырған. Жолдың дұрыс оқылымын берейік:

᳚ mRLv:LÜ Ъ i 3 Jgl:qcNvqfrōt Транскрипциясы: T²YP²YK4 ҚҰН'ЧaҚ еЛ'гГ Й'ЫЛ' аНЧa аНЧa аРТыНЧ Й'ЫЛ' ОЛ'ҰР'МыС' (Әріптің төменгі тұсындағы 6 саны таңбаның қайталанып оқылатынын білдіреді). Аудармасы: Түрүк-құншак елу жыл, (тағы) анша, анша артық жыл отырған.

Бұл жолдағы мәлімет екінші Шығыс Түрік қағанатының дәурен сүрген уақытын білдіру үшін жазылған. Шындығында Ілтеріс-Құтлығ қағанның нығайған уақытын 682-684-ші жылдар арасы десек, 744-ші жылға дейін Шығыс Түрік қағанаты 60 жылдай уақыт билік құрғанын көреміз. Бұл жоғарыдағы елу және біршама артық жыл деген мәліметке сай келетінін байқауға болады. Осы жылдар аралығында Озмыш тегінге шабуыл жасап отырған ұйғыр бола ма, тоғыз оғыз бола ма және басқа да тайпалар Көктүрік қағанатының құрамында болғаны анық. Сондықтан олар әлсіреген Көктүрік қағанатының билік құрған уақытын дәл көрсетіп отыр дейміз. Сөйлемнің соңғы (19) таңбасы – күрделі графема. Онда жуан C¹ таңбасына қоса түрік елін асыра дәріптеген ӨP4 aP¹ aҚ деген теңеу-эпитет, мадақ-қасиет сөздері жазылған. Сондай-ақ одан кейінгі 24-ші таңба да күрделі графема, онда I таңбасына қоса ұлыс сөзін білдіретін екі таңба қосылып жазылған:

:ahli fröt: mRLv

I КГБ (күрделі графемалардың бөлшектенуі) (19) (1) -C¹; (2) -ӨP; (3) R- P¹; (4) â – Қ. II КГБ (24) (1) -ҰЛ; (2) -C¹; (3) i – I. Тіркестің ЖТТТ (жай таңбалы толық түпнұсқасы):

:ahli   fröt:âR : mRLv Транскрипциясы: ОЛ'үP¹МыC¹ ӨP aP¹ aҚ' T²YP YK YL yC¹ IЛ'иЦЕ

Мәтіннен Шығыс Түрік қағанатын жеңген түркі тайпасының Көктүрік қағанатына ешқандай кегі, жаулығы болмағандығы, қайта оны өз қасиетіне сай құрмет тұтатыны анық байқалады. Сонымен бірге жазбада алғаш рет Шығыс Түрік қағанатын ұлыс деп атау ұшырасты. Бұның үлкен жаңалық екенін атап айтқымыз келеді. Бұл ЕЛ сөзіне қосымша мемлекеттік құрылымдық саяси анықтама. Оның үстіне ұлыс-іл ретінде қос сөз болып қолданылуы оның мәнін империя дәрежесіне дейін көтеретіні анық. Біз бұл жерде ауропалық ғалымдардың көпшілігінің (бәрі емес) ғылыми нысанды объективті түрде шынайы зерттегенімен Ұйғыр қағанатын соғды-иран тектес деп оған іштері бұратынын, сондықтан да ол екеуін карама-қарсы мүлде бөлек топтар ретінде қарастыруға тырысатынын атап өтпекпіз. Шындығында VIII-IX ғасырлардағы ұйғыр тайпасы басқа түркі тайпалары сияқты, бөгде қанды қоспасы жоқ, таза түркі тайпасы болатын. Ал қазіргі ұйғыр атын алып жүрген түркі тілдес халық әр түрлі түркі тайпалары мен соғды-ирандық қан қоспасынан тұратын ұлт екені анық. Онда да соғды-ирандық қан басым болуы ғажап емес. Мәтіннен көрініп тұрғандай түркі тайпаларының қайсысы басым болса, сонысы жетекші тайпа болуға ұмтылатыны белгілі жайт. Сондықтан түркілік тайпалық жетекшілікке жетуді көздейтін шапқыншылықты ұлттық карама-қарсылық деп санамағанымыз жөн. Мәтіндегі ұйғыр қағаны өзіне дейінгі Көктүрік қағанатын өр, ар, ақ ұлыс-ел деп құрмет тұтатынын, өзінің сол деңгейге жетуге тырысатын үлгі санайтынын байқатып отыр. Кейінгі

Ұйғыр қағанатын жеңген Қырғыз қағанатын да жеке ұлттық мемлекет деп емес, жалпы түркілік тайпалық қоғамдастық деп түсінгеніміз абзал. Өйткені сол кездегі Қырғыз қағанатын құрған тек қырғыз тайпасы деуге, әрине, болмайды. Бұл қазіргі қырғыз ұлтының құрамындағы әр түрлі түркілік рулар құрамынан-ақ мәлім болады. Бұл одан кейінгі түркілік қият тайпасының ішіндегі түркілік (қидан-монғолдық емес) маңғұл тайпасының жетекшілігімен құрылған Шыңғыс хан империясынан да айқын көрінеді.

Жоғарыдағы қосымша жінішке жазудың қателікті түзету емес, көп мәліметті сиғызу үшін қолданылатын әдіс-тәсіл екеніне дәлел ретінде МШУ-дан (Могойн Шинэ ус) біз кездестірген тағы бір жінішке таңбалар жазылған мысалды келтірейік. Алдымен Қ. Сартқожаұлының нұсқасын ұсынайық: Шығыс беті, 6- жол. Түпнұсқасы: $i \hat{\wedge} i: i\grave{u}B:ahiBarh\delta:nmz\delta:iDiRvJ\delta s$

Транскрипциясы: su jorydy. özümін öңre buya basy yt(t)y.

Орысша аудармасы: Пошел с войсками, меня самого он послал вперед тысячником.

Мәтінде 6, 7, 8- таңбалар қате оқылған. 6-шы таңба i Ы емес, J Й¹ таңбасы мен v ҰУ таңбасының қосындысынан тұратын күрделі графема. 7-ші таңба да күрделі графема, ал 8-ші таңба f ӨК4 таңбасы екені әлсіз де болса байқалады. 20-шы таңба да a А болып қате оқылған. Бұл, әрине, С.Е. Малов және басқа да зерттеушілерден келе жатқан қателік. 20-шы таңба біздің анықтаған C ҰР Ұ болып оқылатын ерін буындық таңба. Осы таңбадан кейін жінішке W НЧ таңбасы жазылған. Бұның жінішке болып жазылуының себебі: ол ҰРҰ сөзі бөлек оқылып, содан соң C ҰР таңбасына қосылып өз алдына оқылуына орай жазылған деп білеміз. Сонда ҰРҰ ҰРАНЧЫ БАСЫ ЫТТЫ болып шығады. Бұған қарағанда ұраншы мыңдық арнайы жасақталатыны аңғарылады. Сондай-ақ өңре сөзінің арасында майда жінішке екі таңба оқылмаған. Мәтіннің дұрыс оқылуын берейік.

Түпнұсқасы: $i \hat{\wedge} i\grave{u}B W \text{C} hiB:ar \delta h\delta\delta nmz\delta:f \delta \ddot{U}: \text{D} RvJ\delta s$

I КГБ (6) D (1) v – Ұ; (2) J – Й¹. II КГБ (8) δ (1) C – AP³; (2) δ – Ч; (3) δ – Қ¹; (4) δ – С¹.

ЖТТТ (Жай таңбалардың толық түпнұсқасы):

$i \hat{\wedge} i\grave{u}BW \text{C} hiB:ar \delta h\delta\delta nmz\delta:f \delta \delta \delta \text{C} \delta \delta \delta \text{C} \ddot{U}:vJvRvJ\delta s$

Транскрипциясы: С²Ұ Й¹ОР¹ҰЙ¹Ұ6 аНЧа AP³ыЧЧ5ыҚ¹ С¹АР³быЧ6Ч5быҚ¹6 ӨК4 ӨзүМін² ӨңР²Е аҒыТ¹а Б¹ЫҢ ҰР4Ұ ҰР46аНЧы Б¹аС¹Ы ЫТ¹Т5Ы (транскрипциядағы 5 саны дыбыс-таңбаның қабатталып оқылатынын білдіреді).

Аудармасы: Әскер жүргізе сонша арыған (-ақ), шаршаған (-ақ), сарсан болған-ақ өзiмдi алға шабуылдата мың сайлауыт ұраншы басы етiп жiбердi.

Мiне, екi түрде оқылған мәтiннiң айырмасын, маңызын, құндылығын оқырман қауым өзiнiз-ақ бағамдай берiнiз. Қанша жаңа түсiнiк, ұғым, сөздер қайтадан дүниеге келдi. Орыстардың ура, ура деген ұранының түп-тегi қайдан шыққаны да дәл анықталып бой көтердi. Бұл таза әдеби шығарманың бiр үзiгi, әрi бұл таза өмiр шындығы ретiнде рухани мәдениеттiк тарихымызды байытатын байлық болып қосылып отыр.

Зерттеушiлер Тэс [13, 25, 176 (ф4-6)], Терхин [13, 42, 176 (ф7-11)] ескерткiштерiнде Йоллуғ [13, 25], Йолығ [13, 42] [18] атты кiсi есiмдерi қолданылғаны туралы өз еңбектерiнде келтiредi. С.Г. Кляшторный оны ескерткiште нұсқалған үш қағанның бiрi деп санаса, Қ. Сартқожаұлы оны сонымен бiрге Боджман қағанның түп-тектерiнiң [13, 38] бiрi болуы керек деп санайды. Бiздiң ескерткiш фотосуретiн зерттеуiмiз ол екi есiмнiң екеуiнiң де кате оқылудан пайда болғанын анықтады. Сондықтан Йоллық қағанның тарихта болғандығы туралы пiкiрлердi тоқтатқан жөн. Алдымен Тэс ескерткiшiнiң мәтiнiн сараптайық. Қ Сартқожаұлының оқуы: Түпнұсқасы, шығыс бетi, 1-шi жол: :iTRLv:iùB:aJa:xLLVj

Транскрипциясы: (1) ... jolluy aja başy olurty (1).

Орысша аудармасы: 1. ... с уважением посадили главою Йоллуга.

Бiздiң оқуымыз, КГТ (күрделi графемалы түпнұсқасы): W ∫ RLvрù ∫

h r ∫ xLLVq

I КГБ (7) ∫ (1) √ - L4; (2) ∫ - M; (3) ∫ - C¹. II КГБ (9) h (1) ∫ - P²; (2) t - T². III КГБ (10) ∫ (1) ∫ - C¹; (2) B - B¹; (3) ∫ - K¹. IV КГБ (11) ∫ (1) ∫ - C¹; (2) v - YU; (3) ø - F. V КГБ (17) ∫ (1) ∫ - M; (2) ∫ - C¹; (3) (W)W - D¹.

ЖТТТ: WW ∫ ∫ RLvрù ∫ ∫ B ∫ tt ∫ r ∫ ∫ ∫ √ xLLVq

Транскрипциясы: K¹YUЛ¹Л¹ыF Б4ОЛ¹МыC¹ eP²iP²T²T5i C¹aB¹ыK¹ aC¹YUФ aC¹ыП ОЛ¹үP¹МыC¹Д¹a

Аудармасы: ...Құлды болуды болдырды. Сабық асуынан асып отырғанда...

Алғашқы зерттеушiлер өшуге айналған, немесе күрделi графема үшiн жiңiшке жазылған таңбалар мен таңбалық бөлшектердi аңғара алмаған. Сондай-ақ ол уақытта беймәлiм таңбалардың мағынасын ашып оқудың мүмкiндiгi жоқ едi. Мысалы, ∫ ҰБ4 [19] таңбасының екiншi диагональ сызығы өте әлсiз көрiнедi. Оны а А таңбасы деп оқыған, ал келесi күрделi графеманы оқу көп жылдық зерттеу тәжiрибесiнсiз ешбiр түрктiтанушының қолынан келмейдi. Сонымен көп қағазды шатпақтауға және көпшiлiк қауымның санасын сансыратуға алып келген, «Тэс ескерткiшiнде Йоллуғ атты

а [^] [^] q [↗] [↗] [↗] [↗] [↗] [↗]

Транскрипциясы: Н'аД'ҮУЛ4ҮУ Қ'аFaН' Т'ОБ'ҮУН' Қ'аFaН'
Б'ОДЖ4МАН' Қ'аFaН' ҮЧ Қ'аFaН' ОЛ'ҮУР'МЫС' еКІ аС'ЫЗ ӨР4 Й'ҮЗ
Й'ЫЛ' ОЛ'ҮУР'МЫС' аС'ЫЗ Т'аҚ'ЫТ'А

Аудармасы: Надулу қаған, Тобун қаған, Боджман қаған – үш қаған отырған (такта), екі асыл, өр жүз жыл отырған асыл тақытта.

Ескерткіш жазбаның тағы бір құндылығы жүз жыл тіркесін асыл, өр деп дәріптеуі болып табылады. Бұдан еурокіндікшіл (евроцентрист) зерттеушілердің пайымдағанындай Ұйғыр қағанаты мен Көктүрік қағанатының жаулығын сезіне алмаймыз. Сондай-ақ жазбада тақыт сөзінің қолданылуы да Қ. Сартқожаұлының есір сөзін тақ деп түсіндіруіне мықты тосқауыл қояды. Тақыт сөзінің дұрыс оқылғанын бітікші [↗] Т' таңбасын тақыт суретін бейнелей беруі анық дәлелдейді. Қытай бітікшілері Надулу қағанды Боджман қағанның бабасы деп жазады. Боджманның әкесі Тувуды Надулу қағанның немересі дейді. Олай болғанда Надулу мен Тобун қағанның арасында тағы бір ата болғаны белгілі болады. Сонымен бірге Тувудың лауазымы «да йеху» (ұлы жабғы) еді деп нақтылайды. Соған карағанда Тобун қаған өзін қағанмын деп жариялағанымен, оның әлі де Жужан қағанатынан толық тәуелсіз болмағаны аңғарылады.

Боджман қаған есімі ең алғаш Күлтегін ескерткішінде (КТү 1) [21] келтіріледі. В.В. Радловтың жасаған жазба ескерткіш қалыптамасында ДЖ таңбасы анық бейнеленген. Қалыптаманың үзіндісін келтірейік. >

Әрине, ол уақыттағы түсінік-пайымға қарай бұл таңбаның дәл мағынасын ашу оңай болмаған еді. Сондықтан да таңба v ҮУ болып оқылды. Ескерткіштің бұрынғы оқылымын берейік.

В.В. Радловтың түпнұсқасы: :aDuOgiq:xk:ÚxJ:aRS:irht:kÇkaÚÇ:YmRL oNxqimtsi:NxqNmV:mapmÇс:aÚÇ:aOixо:isik:smNLiq:iLxo:isik:aRnik

С.Е. Маловтың түзетуінде [22] 17, 18- ші таңбалар гј Й'еP², 21- ші таңба Л Л' таңбаларына өзгертілген. Бұнда 17-18- ші таңбалардағы В.В. Радловтың қатесін дұрыс түзеткен. Ал 21- ші таңбаны Л- ға өзгертуі таза логикалық болжамға сай жасалған. Сонда ол таңбалар арқылы тіркес Й'еP²

ҚЫЛ'ЫНТҰУҚ4Д'А болып түзетілген. Қалған таңбалар В.В. Радловтың түпнұсқасымен сәйкес келеді. С.Е. Маловтың транскрипциясы: ұзә көк тәңрі асра жағыз жір қылынтукда, әкін ара кісі оғлы қылынмыс². Кісі оғлынта ұзә ачұм апам Бумын қаған Істәмі қаған олурмыш.

Түпнұсқадағы оғлы, олурмыш сөздеріндегі о О таңбасы мен Боджман есіміндегі > ОДЖ4 таңбасының айырмашылығы айқын көрінеді. Алайда С.Е. Малов оны да птов Бумын деп өзгерткен. Мәтіндегі бұдан басқа 20-21- ші, 29- шы таңбалар күрделі графемамен жазылған. Оларды бөлшектеп оқығанымызда мәтіндегі сөздердің мағынасы, әсіресе, Тәңірінің аспан мен жерді жаратуындағы іс-әрекеті анағұрлым анықтала, нақтылана түсті. Мәтіннің түзетілген күрделі графемалы түпнұсқасын ұсынайық:

aOixo:isik:smNLiq:iLxo:isik:a $\hat{\text{y}}$ nik:aDuO $\hat{\text{e}}$ q

:YmRLoNxqimtsi:NxqNm > B: mapmÇc:aÚÇ:

I КГБ (20) $\hat{\text{e}}$ (1) i – Ы; (2) $\hat{\text{y}}$ - C'; (3) $\hat{\text{p}}$ - PT; (4) a – A; (5) $\hat{\text{m}}$ - Б'.

II КГБ (28) $\hat{\text{y}}$ (1) $\hat{\text{y}}$ - H²; (2) R - P'; (3) $\hat{\text{y}}$ - C'; (4) N - H'; (5) $\hat{\text{p}}$ - Д' = (PЗ).

ЖТТТ: : aDN $\hat{\text{y}}$ R $\hat{\text{y}}$ nik:aDu $\hat{\text{a}}$ O $\hat{\text{m}}$ $\hat{\text{a}}$ $\hat{\text{p}}$ $\hat{\text{y}}$ qj:ÚxJ:aRS:irht:kÇkaÚÇ

:YmRLoNxqimtsi:NxqNm > B: mapmÇc:aÚÇ:aOixo:isik:smNLiq:iLxo:isik:

Транскрипциясы: ҮЗЕ К²ӨК² Т²әҢіР²І аС'Р'А ай'Ғыз Й'еР² Қ'ЫС'ЫРТТ'1/5АБ'ЫНТТ'1/5ҰУҚ4Д'А еК²ІН²ІН² аР'аС'ыН'Д'А К²ІС'І ОҒЛ'ЫҚ'ЫЛ'ыН'Мыс' К²ІС'І ОҒЛ'ЫНТА ҮЗЕ еЧҰМ аПАМ Б'ОДЖ4МАН' Қ'аҒаН' ІС²Т'еМІ Қ'аҒаН' ОЛ'үүР'МыШ

Аудармасы: Үс(т)те Көк Тәңірі көк аспан-кеңістігі(н), ас(т)та айғыз [кір-жағал, қара-қошқыл, қара кер (топырақ немесе жер түстес)] жер(ді) жаратып табынтқанда екеуінің арасында адам баласы қылынған. Адам баласында (тақ) үстінде аталарымыз-ұлық билеушілеріміз Боджман қаған, Істемі қаған отырған.

Мәтіндегі жанадан анықталған таңбалар мен олардың мағыналары арқылы түрік-құншақтардың діни сенімінің жаңа қатпарлары ашыла түсті. Жалпы Тәңіріге табыну, Тәңірінің шексіз құдіреттілігі М. Қашқаридың еңбегінде мол қамтылғаны мәлім. Біз бұрынғы еңбектерімізде Тәңірі дінінің ислам қағидаларына сәйкес, Нұқ а. саламнан бері келе жатқан ислами дін екені туралы айтып келеміз. Міне, Күлтегін ескерткішіндегі мәлімет арқылы Тәңірінің аспан мен жерді жаратуы, оны өзіне табынтуы тәрізді түркілік ежелгі діни сенімнің негізгі бір атрибутын аңғара алдық. Жалпы Тәңірі сөзінің екі мағынасы бар. Бірі – Ұлық Тәңірі тағаланың өзі де, екіншісі – көк аспан әлемі. Мәтінде бір Тәңірі сөзі арқылы біз

айтқан екі мағына да қатар меңзелген. Ал көк аспан мен жерді жаратып, табынтып тұрған Тәңірі тағала болса, онда екеуінің арасындағы адамды да Тәңірі жаратқаны «қылынған» сөзімен өзінен-өзі-ақ түсінікті болады. Жазбадағы қысырт үш морфемадан тұрады. Бұл бұрынғы еңбегімізде [20, 78] талданып ашылған болатын. Яғни, қы (қы+с, қ+л) түбір, -С мен -Р, -Т – етістіктің етіс жұрнақтары. Бұрынғы зерттеушілер еК²ІН² аР¹а деп транскрипциялаған тіркес күрделі графема арқылы беріліп, онда қосымша таңбалар біріктірілгені айқындалды. Нәтижесінде бұрын жартыкеш оқылып жүрген сөздер толық оқылды.

Боджман қаған есімі жазылған жазба ескерткіш ретінде Онгин ескерткіші [14, 7], [21, 63] саналатыны белгілі. Алайда ондағы сөз і > J ЙаМЫ болып оқылды. С.Е. Малов Nimj Й²аМЫН¹ деп жазып, Бумын деп транскрипциялады. Ескерткіштің түпнұсқасы қиратылған [23]. Қазір біз сүйеніп, йамы сөзінің мәнін ашуға жәрдемі тиетін еңбек – ескерткіштің қалыптама суреті берілген В.В. Радловтың «Атласы». Мүқият зер салып зерттеп, йамы сөзінің күрделі графема арқылы жазылғанын байқадық. Сөз жазылған таңбалардың ішінде > ОДЖ4 таңбасы жақсы аңғарылады. Сондай-ақ > М таңбасы Боджман, Істемі есімдеріне қатар оқылады. Зерттеушілер > Й¹ деп оқыған таңба Б¹ таңбасы. Осы таңбаның жоғарғы ұшы мен төменгі ұшын жіңішке сызықпен жалғап і І таңбасын бейнелеген. Оның төменгі тұсы созылып т² таңбасының екінші жағын, әрі N Н¹ таңбасын сипаттаған. Ал Йамы сөзінің соңындағы і Ы¹ таңбасы Істемі есімінің соңындағы і І таңбасын білдіру үшін жазылған. Сөйтіп күрделі графема арқылы Боджман, Істемі қағандардың есімдері сыйыстырылып жазылған. Сөйлемнің күрделі графемалы түпнұсқасын келтірейік:

: > > > В: > > JJ: > > xiJ: > > > É:xhLv > trÇt:Nxq
:zmap:zmÇc

І КГБ (9) (1) В - Б¹; (2) > - ДЖ4; (3) > - М; (4) N - Н¹; (5) >
- К¹; (6) > - F; (7) i - I; (8) s - C²; (9) > - T²; (10) i - I. II КГБ (17) (1)
> - C¹; (2) ú - 3; (3) > - C¹; (4) > - C¹; (5) > - C¹; (6) В - Б¹.

9-10- шы таңбалардың жай таңбаларға бөлініп оқылуы: imtsiNm > В

ЖТТТ: > ú > ú > trÇt:Nxqi > ts:NxqN > > B:z > ap:z > Çc

: > > > В: > > JJ: > > xiJ: > > > É:xhLvBú > ú

Транскрипциясы: еЧУМүЗ аПАМЫЗ Б¹ОДЖМАН¹ Қ¹аFаН¹ ІС²Т²еМІІ
ҚаFаН¹ Т²ӨР²Т² аС¹ЫЗ аС¹ЫЗ аС¹ЫЗ аС¹ЫЗ Б¹ҰЛ¹ҰҒЫF Қ¹ЫС¹МЫС¹ Й¹ЫFМЫС¹
Й¹АЙ¹МЫС¹ Б¹АС¹МЫС¹

Аудармасы: Бабаларымыз, ұлұқ билеушілеріміз Боджман қаған, Істемі қаған (дүниенің) төрт асыл, асыл, асыл, асыл бұрышын қысқан, жиған, жайған, басқан.

Қ. Сартқожаұлы қысмыс сөзін негізсіз ұқыс²мыс² (ұғысты) деп түсіндіреді, күрделі графеманы оқи алмай ямы деп оқыған. Сөйлемнің мәнін бұлыңғырлатып, түпкі мағынасынан ауытқытып, жайдақтатып жіберген. Оның аудармасын келтірейік: Ата бабамыз Ямы – қаған төрт бұрыштағылармен ұғысты (ынтымақтасты), жықты, таратты, басты. Ол тіпті көне түркі дәуіріндегі сөздің өз мәнін ұғына алмайды. Мысалы, йығмыс сөзін С.Е. Маловша (повалил) жықты деп аударған. Бұл өзіміздің жый (йығ > жығ > жый) деген сөзіміздің көне формасы емес пе. Ал шындығында қалай, қысқан деген «дүниенің төрт бұрышын «ашса, алақанында, жұмса, жұдырығында» ұстады» деген сөз. Жиғысы келсе, жиды, жайғысы келсе, малша өргізді дегенді білдіреді. Қысқаша айтқанда, дүниені тітіретіп ұстап тұрды деген мәнді ұқтырады. Транскрипциясында жуан Y^{C^1} -ның ерекше түрін жіңішке s^{C^2} деп жаңсақ түсіндірген. Бітікші төрт бұлұң «төрт бұрыш» сөзіне қысқан, жиған, жайған, басқан төрізді төрт сөзді бекер арнап отырған жоқ. Яғни, дүниенің бір бұрышын қысқан, екіншісін жиған, үшіншісін жайған, төртіншісін басқан, нақты айтқанда әрбір бұрыштағы елдің пиғыл-ниетіне сай әрекет қылғанын баса көрсетуді мақсат еткені көрініп тұр.

Тағы бір Y^{C^1} ҰДЖ4 таңбасы [21, 24], [24] Күлтегін кіші жазуының 10-шы жолында жазылған. Бұл таңба В.В. Радлов «Атласында» да, «Албұмде» де анық сақталған. Алайда зерттеушілер v О деп оқыған. Бұдан кейінгі таңба # ЙН таңбасы «Атласта» р П таңбасы түрінде түскен, ал «Албұмде» F ЙН таңбасы екені жақсы көрінеді. ДЖ4 таңбасының алдында u Қ4Ұ таңбасы, оның алдында m М таңбасы жазылған. Бірақ оны зерттеушілер оқи алмай ескерусіз қалдырған. Сөзді зерттеушілер p u коп деп оқыған. Сөйлемнің бұрынғы және жаңа, біздің оқуымызды салыстыра ұсынайық:

Бұрынғы оқылымы (С.Е. Малов [22, 20-35]): :mDÔRBou:pou:xNDoB:FxicuJ
Транс.: Йок чыған будуның коп кобратдым

Орыс. ауд.: (став каганом) я вполне поднял (собрал?) погибший, неимуший народ, погибший, неимуший народ сделал богатым, многочисленный народ сделал многочисленным.

Жаңа оқылымы, КГТ: mDÔRBou Y^{C^1} u m xNDoB:Fxic: J

I КГБ (2) Y^{C^1} · (1) u - ОК4; (2) Y^{C^1} - C¹. II КГБ (3) Y^{C^1} (1) u - 3; (2) u - 3; (3) u - 3. III КГБ (16) Y^{C^1} (1) F – ЙН; (2) Y^{C^1} - Ч; (3) Y^{C^1} - РТ; (4) Y^{C^1} - РТ.

ЖТТТ: : mDÔRBou Y^{C^1} u m xNDoB:Fxic: u J

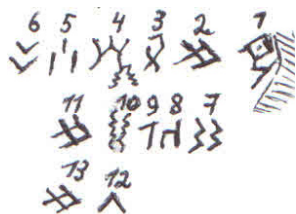
Транс.: Й'аС'Ы Т'аС'ҚА Й'аР'аТ'Д'ыМ Т'ҰУДЖ4Л4Ұ Б'ҰЛ4ҰУҢ4ЛҰ
ОЙ4ҰРТМ4ҰШ ҰҢҒ'ҰЛҰ ОЙҰҚ4ЛҰ Т'аС'ҚА Т'ОҚ4ЫТ'Д'ыМ

Ауд.: (Жазуымды, белгімді осында) жазық тасқа жасаттым (жаздырдым, түсірдім), түс-жақты, бұрышты ойдырған, ұнғұлы ойұқты тасқа орнаттым.

Ескерткіште тағы бір жаңа ерін буынды ОЙ4 дауыссызының танбасы қолданылған. Бұл танба бізге бұдан бұрын белгілі болып, мағынасы ашылып қойған еді. Осы мәтінде қолданылып, алғаш рет жарияланып отыр. Алдыңғы уақытта арнайы зерттеу жұмысы жарияланады деген мақсатымыз бар. Сондай-ақ мәтінде Есік жазуында [26] қолданылған ҰҢ4, ҰЛ4 таңбалары да кездесті.

Ерін буынды ДЖО, ДЖ4ҰУ таңбалары арқылы жазылған жазбалар Енесей ескерткіштерінде де жазылған. Кейбірі әлі де жете зерттеуді қажет етеді. Айқын жазылған екі ескерткіштің оқылымын келтірейік. С.Е. Малов өз еңбегінде Чакульден табылған 6-шы ескерткіш [27] деп атаған. Жазба толық оқылмаған. С.Е. Малов 5 жолды берсе, Д.Д. Васильев те солай көрсеткен [28], ол ескерткішті Е – 18 деп белгілеп, фотосуретін [28, 93-94] берген. Біз осы фотосурет бойынша мәтінді оқып шықтық. Мәтін біршама толық оқылды деуге болады. Бірақ біз қазір тек ДЖ4О таңбасына қатысты бөлікті ғана ұсынамыз. Жазу ұзындығы 98 см, қалған тұстары 38x16 см өлшемде жасалған тас бағанның екі бетінде төңкеріліп, екінші бетіндегі бір жолы оңғарылып жазылған.

Е-18 ескерткішінің төменгі 4-6- жолдары [28, 93]:

I КГБ (1) () () (1) q – K'; (2) - HҚ. II КГБ (3) () (1) û – 3; (2) () - Л'. III КГБ (4) () (1) - F; (2) - C'; (3) - ДЖ4.

ЖТТТ: mVmDLRDTX LZm R

Транс.: Қ'аНҚыМ а3аЛ'ыF аС'ы ДЖ4ОҒыТ'а аД'ыР'ыЛ'Д'ыМ
еШ'иМе

Ауд.: Ханымның азалы асы джоғында (жоқтау рәсімі) айырылдым, досымнан.

Орқұн ескерткіштерінде йоғ (жерлеу, жоқтау рәсімі) аталатын салт-дәстүр атауының Енесей бойындағы көне арғын-қырғыздарда джоғ болып

қолданылғанын аңғарамыз. Джоғ сөзінің дұрыс оқылғанын азалы асы сөз тіркесінің қатар қолданылуы айқын дәлелдеп тұр.

Енесей ескерткіштеріндегі > ДЖ4Ұ таңбасы анық жазылған жазба мұра Е-13 (Чаа-Холь) [28, 20, 61, 92] ескерткіші Чаа-Холь өзенінің бойынан табылған. С.Е. Малов Чакуль I [27, 35] және Е-13 деп белгілеген. Ескерткіштің көлемі 140x2 см өлшемдегі төрт жақты тас баған. Бір бетінде жоғарғы ұшында қалпақты адамның бет-бейнесі суреттелген. Төменнен жоғары қарай үш жол сызылған. Алайда жазу екі жолында ғана сақталған. Басқа екі жағындағы жазуды зерттеушілер көшіріп сақтаған, ал ескерткіштің өзінің осы екі жағы қазір бұзылып ажыратуға келмейтін күйге ұшыраған.

Ескерткіште ДЖ4 таңбасы анық жазылған сөзбен бірге анықтығы дүдәмалдау тағы бір сөз және езулік ДЖ³ арқылы жазылған үшінші сөз де бар. Бұл екі сөзді алғашқы зерттеушілер БЙҰ деп оқыған. С.Е. Маловтың оқуын келтірейік:

vJi:mDLRD:mLxvzks:mDLRD:mJWvq:aDJvq:vJi:mDLRD:mVDq (1)

Транс.: (1) Қадашым адырылдым, ыйу куйда кунчуйым адырылдым, секіз оғлым адырылдым ыйу.

Ауд.: От своих товарищей я отделился (т. е. умер). Увы! От своих принцесс в термах я отделился (т. е. умер). От восьми своих сыновей я отделился (т. е. умер). Увы!

С.Е. Малов транскрипциясында «кадашым, кунчуйым, оғлым» деп атау септігіне қойып оқыған, бұл қате, дұрысы кадашыма, кунчуйыма, оғлыма болуы керек еді. А. Аманжолов [29] та солай транскрипциялаған. С.Е. Маловтың «оғлым» деп транскрипциялаған сөзін Д.Д. Васильев те, А. Аманжолов та ur'm деп түзеткен. Шындығында бұл сөзде Л¹ емес, Р¹ дыбысы жазылған. Алайда ыйу сөздері де, ур(ы)м сөзі де дұрыс оқылмағаны анықталды. Сондай-ақ «құйда, кунчуйым, кадашым» сөздері де дұрыс оқылмаған, бірақ қазір бұған тоқталмаймыз. Ескерткіштің дұрыс оқылымын ұсынайық. КГТ (күрделі графемалы түпнұсқасы):

 a:mDLRD:m βks:mDLRD:mJōv4 DĖv : :mDLRD:mVDâ

I КГБ (33) (1) - P¹; (2) - HҚ. II КГБ (41) (1) -Й¹; (2)

v – ҰУ. III КГБ (42) (1) - ДЖ³; (2) - M; (3) a – А.

ЖТТТ::mJōvδ DĖv : J :mDLRD:mVDq(1)

a   vJamDLRD:m   βēs;mDLRD

Транс.: ҚаД'аШыМа аД'ыР'ыЛ'Д'ыМ АЙ'аҰУДЖ4ҰМа ҚҰЙ'Д'А ҚҰНЧҰЙ'ыМа аД'ыР'ыЛ'Д'ыМ С²еКіЗ ДЖ4ҰР'ыНҚыМа аД'ыР'ыЛ'Д'ыМ АЙ'аҰУДЖ³ыМА

Ауд.: Туысымнан айырылдым, айаулымнан, үйде әйелімнен айырылдым, сегіз жұрынымнан (ұрпағымнан) айырылдым, айаулымнан.

Бұрынғы зерттеушілер бйу деп қате оқылған сөзді қайран, шіркін (орысшасы – увы) тәрізді мағынаны білдіретін одағай сөз деп түсіндіріп келді. Жаңа ізденіс ДЖ³Ы, ДЖ4Ұ таңбалары арқылы тілімізде бар айаулы сөзінің көне нұсқасы айаудж формалы сөздің өмірге қайта келуіне ықпал етті. Ал джүрүнк сөзінің ұрпақ мағыналы жүрүн нұсқасы қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде келтірілмеген. Әйтсе де, қалдық мағынасына жақын жұрын сөзі [30] берілген. Сонымен бірге қалдық мағынасын білдіретін жұрқа, жұрнақ сөздері түсіндірілген. Бұл сөздердің джүрүнк сөзімен төркіндестігі байқалады. Мысалы, жұрқа <жүрқан <жүранқ; жұрнақ <жүранқ. Сондай-ақ жұрағат сөзі де жүранқ+(а)т (көптік жалғауы) туынды түбірінен туғаны аңғарылады: жұранқат >жүранқат >жүраңғат >жұрағат. Орыс тіліндегі шурин (балдыз-қайны; қайнаға) [31] сөзінің де түркілік жүрүнк түбірімен тектестігі анық байқалып тұр. Яғни, орыс патша, князьдары түркілік асыл қанды бикештерге үйленіп, олардың туыстарын түркі тіліндегі атауынша «шурин» деп атағаны күмән тудырмайды. Жұрын сөзі қазақ тілінде кісі есімі ретінде қолданылады. Яғни, «жұрын-жұрағаты бар ма», деген сөз «қалдырған ұрпағы бар ма» деген ұғымды білдіретіні даусыз. Сондықтан ұрпақ мағынасындағы жұрын сөзі өткен дәуірде жеке де және қос сөз арқылы да тілімізде қолданыста болғаны айқын деп білеміз. Іздестірсе, қазіргі кездегі жалпы халықтық тілдегі қолданысы да анықталуы ықтимал.

Көктүрүк қағанатын құрушы, әлемде тендесі жоқ «Алпамыс батыр», «Манас» атты жырларға өзек болған ҚОҢЫРАТ-ҚҰНШАҚТЫң даңқты ұланы БОДЖМАН ҚАҒАНның есімін жаһанның жалпағына жария етуге, оның жоғарыда келтірілген жаңалықтармен бірге ғылыми айналымға түсуіне ДЖ4О, ДЖ4ҰУ таңбасы мен мағынасының ашылуы өз септігін тигізді. Алдағы күндерде бұл таңба арқылы басқа да сөздер өз мәнін ашып, игілігімізге жарай беретіні айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз екінші кірігіңкі езулік буынды дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // А. Ясауи ат. ХҚТ университетінде Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай өткізілетін IV Халықаралық Түркология Конгресінің материалдары (13-14 мамыр 2011 ж.). Түркістан, 2011, 83-87- бб.

2. Қазақ Совет энциклопедиясы. 2- т. Алматы, 1973, 371- б.
3. Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. Ташкент – Узбекистон – 1994, 103-б.
4. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский героический эпос. Ташкент, 1943.
5. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас» // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Бишкек, 1995, С. 111.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. I т. Алматы, ТОО «Жалын баспасы», 1998, 224-226- бб.
7. Базылхан Б. Қазақша-монғолша сөздік. Ұлан батыр – 1977, 180- б.
8. Алпамыс батыр. Батырлар жыры. 2-т. Алматы, «Жазушы», 1986, 7, 189- бб.
9. Алпамыш. Ташкент, 1974, С. 7.
10. Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы, «Ана тілі», 1992, 45 - б.
11. Зәкенұлы Т. Қалтарыста қалған қазына // «Қазақ әдебиеті», 2005, № 4, 28 қаңтар.
11. Камалқызы Ж. Академик Рахманқұл Бердібайдың дәрісі – «Алпамыс батыр» жырына арналды // «Евразия», 2009, № 10, 13 наурыз.
12. Сартқожаұлы Қ. Объединенный каганат тюрков. Астана, 2002, С. 75, 83, 89.
13. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959, С. 30.
14. Масалим Е. Одинокое дерево. Алматы, 2008, С. 36; Тіспен туған қоңыр бақсы. Алматы, 2008, 77- б.
15. Заханқызы Р. Көне дәуір: көшпенділер. // «Қазақ әдебиеті», 2003, № 21, 23 мамыр.
16. Өнерлі өлке суретшілері. Алматы, «Эффект» ЖШС, 2008, 18- б.
17. Кляшторный С.Г. Терхинская надпись (предварительная публикация) // «Советская тюркология», 1980, № 3, С. 82-95.
18. Бекжан О.Д. Ашықтас бітігінің мағынасы // Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары. Алматы, 2006, 74- б.
19. Бекжан О. Көктүрік қағанаты // «Жалын», 1910, № 12, желтоқсан.
20. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. С. Петербург, 1892 // Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası «ТІКА», Ankara, 1995, 18- s.
21. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, С. 21.
22. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. 1- кітап. Астана, 2003, 128- б.
23. Moğolistandaki türk ANITLARI PROJESİ ALBÜMÜ. Ankara, 2001, 31- s.
24. Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999, С. 63.

25. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы // «Түркология», 2010, № 1-2, 3-35- бб.
26. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952, С. 40.
27. Васильев Д.Д. Корпус тюркских памятников бассейна Енисея. Л., 1983, С. 22.
28. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003, С. 123.
29. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4- т., Алматы, 1979, 235-237- бб.
30. Русско-казахский словарь. Алматы, 2005, С. 1128.

Резюме

В статье рассказывается о губных аффрикативных согласных, прежде неизвестных в древнетюркских письменных памятниках. И дается подробное разъяснение к чтению, с помощью этих звуков, имени Боджман, которое раньше читалось ошибочно, как Бумын.

Resume

The article tells about labial africative consonants, previously unknown in ancient Turkic written texts. And provides a detailed explanation of reading, using these sounds, the name of bodrhman, which was read before mistakenly as Bumyn.

НАШИ АВТОРЫ

Акошева Маржан Касымовна - к.ф.н., доцент, кафедра казахского языка, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Андрющенко Ольга Константиновна – к.ф.н., старший преподаватель, кафедра русского языка и литературы, Павлодарский государственный педагогический институт.

Баратова Мухаббат Нуржауовна – к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Бекжан Орынбай Дандейұлы - к.филол.н., старший научный сотрудник, Международный казахско-турецкий университет им. К.А. Ясауи, научный центр тюркологии научно-исследовательского института, г. Туркестан.

Боранбаева Ж.К. - Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, г. Астана.

Глазко У.И. - Павлодарский государственный педагогический институт.

Жумагулова Гульшат Копжановна - к.ф.н., ст. преподаватель кафедры английского языкознания, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент.

Жусупов Нартай Куандыкович – д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Канатьянова А.Д. - ст. преподаватель, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, университет «Туран-Астана», г. Астана.

Кривенко Г.А. - Инновационный Евразийский университет.

Рахимжанов Канат Хисматович - к.ф.н., доцент, директор НПЦ интенсивного изучения казахского языка, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Сарбалаев Ж.Т. - Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Сарбалаев Елдос Жаксыбайұлы - к.ф.н., заведующий кафедрой Павлодарского колледжа права.

Сезтова Шынар Ботаевна - д.ф.н., Семипалатинский государственный университет им. Шакарима, г. Семей.

Токжигитова Даметкен Каирбаевна - преподаватель казахского языка и литературы, колледж Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. им. С. Торайгырова.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

(“Вестник ПГУ”, “Наука и техника Казахстана”,
“Өлкетану-Краеведение”)

1. В журналы принимаются рукописи статей по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранных на компьютере, напечатанных на одной стороне листа с полуторным межстрочным интервалом, с полями 3 см со всех сторон листа и дискета со всеми материалами в текстовом редакторе “Word 7,0 (97, 2000) для Windows”.

2. Общий объем рукописи, включая аннотацию, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать **8-10 страниц**.

3. Статья должна сопровождаться рецензией доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученой степени.

4. Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами: - УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;

- название статьи: кегль -14 пунктов, гарнитура - **Times New Roman Cyr** (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Times New Roman** (для казахского языка), заглавные, жирные, абзац центrovанный;

- инициалы и фамилия(-и) автора(-ов), полное название учреждения: кегль - 12 пунктов, гарнитура - Arial (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Arial** (для казахского языка), абзац центrovанный;

- аннотация на казахском, русском и английском языках: кегль - 10 пунктов, гарнитура - Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Times New Roman** (для казахского языка), курсив, отступ слева-справа - 1 см, одинарный межстрочный интервал;

- текст статьи: кегль - 12 пунктов, гарнитура - Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Times New Roman** (для казахского языка), полуторный межстрочный интервал;

- список использованной литературы (ссылки и примечания в рукописи обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.-
например:

ЛИТЕРАТУРА

1. Автор. Название статьи // Название журнала. Год издания. Том (например, Т.26.) номер (например, № 3.) страница (например С. 34. или С. 15-24.)

2. Андреева С.А. Название книги. Место издания (например, М.:) Издательство (например, Наука,) год издания. Общее число страниц в книге (например, 239 с.) или конкретная страница (например, С. 67.)

На отдельной странице (в бумажном и электронном варианте) приводятся сведения об авторе: - Ф.И.О. полностью, ученая степень и ученое звание, место работы (для публикации в разделе “Наши авторы”);

- полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, E-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

- название статьи и фамилия (-и) автора(-ов) на казахском, русском и английском языках (для “Содержания”).

4. Иллюстрации. Перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

5. Математические формулы должны быть набраны как Microsoft Equation (каждая формула - один объект).

6. Автор просматривает и визирует гранки статьи и несет ответственность за содержание статьи.

7. Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. Рукописи и дискеты не возвращаются. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

8. Рукопись и дискету с материалами следует направлять по адресу:
140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

П а в л о д а р с к и й г о с у д а р с т в е н н ы й у н и в е р с и т е т
им. С.Торайгырова,

Издательство «КЕРЕКУ»

Тел (8 7182) 67-36-69

E-mail: publish@psu.kz

Теруге 18.07.2011ж. жіберілді. Басуға 01.08.2011 ж. қол қойылды.
Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.
Көлемі шартты 6,70 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: М.А. Джумадиева
Корректорлар: М.А. Джумадиева, Б.Б. Әубәкірова, А.Р. Омарова
Тапсырыс №1695

Сдано в набор 18.07.2011 г. Подписано в печать 01.08.2011г.
Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.
Объем 9,98 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: М.А. Джумадиева
Корректоры: М.А. Джумадиева, Б.Б. Аубакирова, А.Р. Омарова
Заказ №1695

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: publish@psu.kz